

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ
МИНИСТРЛИГИ

ӘЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИ КАФЕДРАСЫ

ТЮРКОЛОГИЯ ТАРИЙХЫ

пәнинен Бакалавр қәнигеликлери ушын лекциялар тексти

НӨКИС - 2012

Тема 1. Түркий халықлары туұралы мағлыұматлар.

1. Әййемги мағлыұматлар.
2. Түрк қағанаты дәуири.
3. Араб хәм ийран үстемлиги дәуирлериндеги түркий қәұимлер.
4. Түркий халықлардың қәұимлик бирлеспелери.
5. Түркий халықларының жайылған кеңисликлери.
6. Монгол шабұылы хәм Алтын Орда ханлары дәуирлериндеги түркий халықлар.
7. Түрк халықларының ултларға бөлиниұи.

Таяныш (тирек сөзлер). Түрк халықларының атлары, әййемги дәуирлер, қағанат, араб халифаты, саманийлер, түркий қәұимлер, тарқалған кеңисликлер, монғоллар, Алтын Орда, ултлар, бөлиниұлер, орысларға бағыныұ.

Түркология, яғный түркий халықлары менен танысыұ, олардың тиллерин, әдебиятын, тарийхын, этнографиясын, мәдениятын, руұхый дұньясын изертлеп үйренетуғын илим. Түркология Шығыс таныұ илиминиң бир тараұы есапланады. Соңғы ұақытлары түркология термини көбинесе, бул илимниң түркий тиллерди изертлеұ саласына қолланылатуғын болды. Түркий тиллерди изертлеұ бәри бир жоқарыда айтылған түркологияның салалары менен байланысады, халықтың тарийхы, ол жөниндеги жазба дәреклер түркологиниң негизин қурайды.

Түркий тиллерди изертлеұ ушын ең алды менен сол тиллердиң ийеси болған халықлардың тарийхынан, ол халықлар туұралы жүдә ерте заманлардан сақланып қалған жазба нусқалардан хабарлы болыұ керек. Түркий халықлары жөниндеги жазба дәреклер, нусқалар хәр түрли тиллерде жазылып қалған.

“Түрк” атамасы хәм оның тили жөнинде илимий изертлеұлерде бир қатар пикирлер айтылып келмекте. “Түрк” сөзи дәслепп сиясий термин болған, ол барлық түркий және монғол тиллеринде белгили “түркин” сөзинен келип шыққан, ол сөз қазақ, қарақалпақ тиллериндеги “төркин”сөзи менен мәнилес деген пикирлер бар. Бул термин дәслепп дала аристократиясының жоқары дәрежели семья ағзаларын аңлатқан.

Түркий халықлардың тарийхынан мәлимет беретуғын мына дәреклерди атап өтиұге болады.

Қытай дәреклери. Түркий қәұимлер жөнинде ең ертедеги мағлыұматлар (мәлиметтер) Қытай дәреклеринде-Чжоу Шу, Вэй Ци Шу, Суй Шу және Вэй Шу династиялары тарийхында тилге алынады.

Ли Янь-Шоу (шама менен 595-678-жыллар) Тань династиясы (618-907-жыллар) дәуиринде жасаған тарийхшы. Ол Арқа (Солтүслик) Қытайда өкимдик қылған хұким сүрген Вэй (386-535-жыллар) Ци (550-577-жыллар), Чжоу (557-581-

жыллар) хұкимдарларының 386-581-жыллардағы тарийхын өз ишине алған “Бэй шу”(Солтүслик) “Арқа династиялары тарийхы” атлы шығармасы менен белгили. Бул шығармада Орта Азия хәм Шығыс Түркстан жөнинде мағлыұматлар берилген.

Вэй Чжен (580-643-жыллар -Тань династиясы дәуиринде жасаған тарийхшы. Ол “Суй Шу” (Суй семьясының тарийхы) деген шығармасында Орта Азия, Шығыс Түркстан туұралы мағлыұматлар берген.

Византия хроникалары. Түркий қәуимлер жөнинде хабарлар Византия дәреклеринде 5-әсирден баслап пайда болған. Македония династиясының төртинши императоры, белгили историограф Константин Багрянародныйдың (905-959-жыллар) “Об управлении государством” (Мәмлекетти басқарыу) деп аталған сиясий трактатында түркий қәуимлер жөнинде мағлыұматлар ушырасады.

Сирия хроникалары. Сирия (арамей) тилинде жазылған бай әдебиятлар 2-3-әсирлерде-ақ пайда болған. Сирия хроникасын дүзген Захария Митиленский ямаса Захария Ритордың (6-әсирдің орталары) хроникаларында түркий қәуимлер жөнинде мағлыұматлар келтирилген.

Армян жылнамалары. Армянлар тарийхының атасы Моисей Хоренскийдің (Хоренаци, 5-әсир) “История Армении” (Армения тарийхы) атлы шығармасында түркий қәуимлер туұралы мағлыұматлар келтирилген.

Араб географларының шығармалары. Араб тилинде жазылған географиялық шығармалардан 9-әсирдің 80-жылларында жазылған Ибн Хордабек (шама менен 820-983-жылларда жасаған) исмли автордың “Китаб әл-мәсалик үәл-мәмлик” атлы мийнети бар. Сондай-ақ, Әл-Йақубийдің шама менен 891-жылы жазылған “Китаб әл-бүлдан” (Мәмлекетлер жөнинде китап), Ибн әл-Факих (10-әсир, шама менен 903- жылы жазылған), “Китап әл-бүлдан” (Мәмлекетлер туұралы китап), Ибн Рустемнің “Әл-алах-ән-нәфийсә” (“Дорогие ценности”) 903-913-жыллар аралығында жазылған, Ибн Фадланның (10-әсир) “Рисәлә”(Записки-жазба) атлы шығармалары.

10-әсирдің 50-жылларында жазылған саяхатшы Әбиүү Дулафтың жазбаларында Түркстан, Тибет, Қытай, Кавказ жерлериндеги әл-Масудийдің “Мурудж-әз-зәхәб үә маадин әл-жаўахар” (“Алтын тазалағыш және қымбат баха таслар кәни”) китабы, әл-Балхийдің (850-жылы туұылған) 920-жыллары жазылған “Суўарил-ақалим” (Ықлымлар сүүретлери), әл-Истахрийдің “Китаб мәсалик әл-мәмәлик” (“Жоллар, мәмлекетлер китабы”), Әл-Идрисийдің (1100-жылы Мароккода туұылған, 1165-жылы өлген) “Нузхәт әл-муштақ ямаса Китаб әр-Руджарии” (“Роджер китабы”), Ибн-Әсирийдің (1160-1234-жыллары “Әл-кәмил фит-тарих” (“Толық тарийх”) атлы мийнетлеринде түркий қәуимлер туұралы азлы-көпли мағлыұматлар келтириледі.

Парсы тилиндеги географиялық шығармалардан хәзирги Аўғаныстан жеринде 982-983-жыллары жазылған “Худуудил-алам”) (“Әлем территориялары”)

деп аталған шығарма (13-әсир), Гаридийдің (11-әсир) “Зәйнүл-әкбар”, Байхақийдің “Тарихи Масудий”), Рашидидиннің (1247-1316) “Жама-әт-тауарих” кітаптарында түркі қәуімлер жөнінде мағлыұматлар келтіріледі.

Рус жылнамалары. Рус жылнамаларында түркі қәуімлер жөнінде, олардың шығыс славяндар менен қарым-қатнастары туұралы әдеуір бай мағлыұматлар берілген. Рус жылнамалары 11-әсирдің екінші жартысына дейін даұам еткен. Оларда руслардың ертедегі тарихы, Орта Азия және Русь пенен қоңсылас басқа халықтар, қәуімлердің тарихына қатысты мағлыұматлар берілген.

“Повесть временных лет”- 12-әсирдің басларында дүзілген жылнама. Ол ертедегі Русь тарихының дәслепкі дәуірі бойынша негізгі дерек есапланады. Онда Шығыс славяндары жөнінде, 10-12-әсирлердегі Русьтың саясий, экономикалық, мәдени дамуы жөнінде және Русьтың басқа түркі халықтар-хазарлар, половецтер, печенегтер, болгарлар менен өз ара қатнастары жөнінде тарихый мағлыұматтар келтірілген. Ескі рус әдебиятының естелигі “Слово о полку Игореве” (12-әсир) дәстанында көплеген түркі сөздер орын алған.

Бұл келтірілген деректер түркі халқымыздың тарихына қатнасты мағлыұматтар беретуғын хәр түрлі сыпаттағы муралар болып, халықтың тутас тарихын бере алмайды, әрийне. Түркі халықтары жөнінде пүтинирек, толығырақ түсинікке ийе болуы үшін жоқарыда көрестілген деректерден әдеуір ертеректе дөретілген Күнбатыс, Күншығыс халықтары тиллеріндегі мийрасларға оралуы керек болады.

Әйемгі грек хәм әйемгі парсы деректерінде түркі халықтарының атларын келтіриуде Саклар хәм Массagetтер туұралы жиі айтылады. Массagetтер эрамыздан бұрын 7-2-әсирлерде Каспий теңизінен баслап Сыр-дәрьяға дейінгі аралықта Закаспий жазығын мекен еткен.

Приаралье менен Прикаспий аралығында эрамыздың 4-8-әсирлерінде пайда болған саясий жағдайлар, ұақыялар үлкен тарихый өткелге негіз салады. Бұл дәуірлер эрамыздың басында пайда болған Куушан империясы қулап, оның орнына Орайлық Азия халықтары үстіннен Эфталиттердің, түркілердің, ең соңында арабтардың үстемлік орнатауы менен сыпатланады. Көшпелі халықтардың шабыуыл жасауылары власть үшін қан төгілген урыстар халықтардың бір қатар топтарының араласуына, этник жағынан хәр түрлі элементтердің бири-бири менен қосылып, жергиликли этногенезлік процесстің интенсивлесуіне алып келеді. Хорезм қоңсылас Приаралье хәм Прикаспийдің арқа тәрепіндегі қәуімлер менен тығыз байланыста болады. Бундай байланыстар хәм жақынласулар бұл қәуімлердің тарихында белгілі орын тутады. Ол қәуімлер Шығыс Европа, Орта Азия, Арқа-батыс Сибирь, Приуралье, Шығыс, Орайлық Қазақстан халықтарының арасындағы аралық, тутастырушы шынжыр болып хызмет еткен.

Хун (Гунлар). Эрамыздың 4-эсири тарихта “Халықтардың көшіп-қоныу дәуірі”-“Эпоха великого переселения народов” аталып, бул гезде **Ишки Монголия далаларынан Хун(Гун) қәуімлері көшіп Аралға, оннан кейін Батыс Европаға дейін ығысып барды.** Олар өзлериниң жолында көп қәуімлерди өз мекенларынан ысырды хәм көпшилигин өзлериниң составына қосып алды. Бул тууралы Қытай тилиндеги жазба дереклерде мағлыұматлар бериледи. Нәтийжеде жергиликли қәуімлердиң этник составында Гунлардың (Хунлардың) белгили орны болды.

Эфталитлер. Орта Азияның сиясий турмысында басқарыушы рольди бесинши эсирдиң орталарына келгенде Эфталитлер атқара баслады. Эфталитлер Каспий теңизинен баслап Арқа Индияға хәм Шығыс Түркстанға дейін созылған өзлериниң үлкен мәмлекетин дүзеди. Бул мәмлекет 6-эсирдиң ортасына дейін өмир сүреди. Орта Азия жерлери ушын болған гүресте Эфталитлер бул аймақларда, территорияларда болған ийранлыларды жеңеди хәм оларды да өзлерине бағындырады. Илимий мағлыұматлар бойынша Эфталитлер этник тәрeпинен Хионитлер менен тууысқан жергиликли қәуімлер болған. Олар Хунлар менен азы-кем араласқанлығы “Ақ унлар” деген өзлериниң атамасында сәўлеленген. Эфталитлердиң мәмлекети 6-эсирдиң ярымына дейін өмир сүрип, оннан кейін Орта Азия шегараларында пайда болған түркий қәуімлериниң хәм ишки ийранлы сасанийлердиң топылыслары нәтийжесинде 563-564-жыллары қулайды. Орта Азия жерлеринде буннан кейинги үстемлик негизинен түркий қәуімлериниң қолына өтеди.

Түрклер. Тарихый мағлыұматлар бойынша түрклер-этник яғный келип шығысы хәр түрли өзлериниң социал-экономикалық раўажланыуы жағынан да хәр түрли дәрежеде, хәр түрли басқышта турған қәуімлерлердиң аўқамы болып, оларды әскерий басшылар болған “Тархунлар” (“Тарканлар”) басқарған. Айырым шамалаулар бойынша “Түрк” деген атаманың өзи де соннан келип шыққан. 6-эсирдиң орталарында түрклер өзлери бурын бағынышлы болған Жуан-Жуаньларды жеңип Орайлық Азияда өзлериниң күшли мәмлекетин дүзеди. Түркий қәуімлерин бирлестириуде тийкарғы ролди Алтай қәуімлері атқарған. Нәтийжеде Түрк қағанатын орнатып қағанаттың басында Тумын қаған турған. Орта Азияны өз ишине алатуғын қағанаттың Батыс бөлиминиң басында Тумын қағанның иниси Истеми қаған болған. Түрклердиң Орта Азияны жаўлап алғанынан кейін түрклер менен ийранлылардың жерлериниң шегарасы Әмиўдәрья болған. Эфталитлердиң империясына қарағанда түрк қағанатында социаллық қатнастар әдеуір жоқары стадияға көтерилип жәмийеттиң ишинде феодалласыу басланады.

6-эсирдиң аяғында түрк қағанлығы Шығыс бөлим хәм Батыс бөлим болып, бир-биринен ғәрезсиз еки бөлимге бөлинеди. Орта Азияны араблар жаўлап алған гезинде қағанлықтар өзлериниң маңызын жоғалтқан еди. Солай да түрк

әскерлери айырым уақытларда қағанның жекке өзінiң басшылығы астында Орта Азия халықтарының аұқамласлары сыпатында 7-8-әсирлерде болған араб басқыншыларына қарсы гүреслерге қатнасып отырады. Араблардың жаулап алған дәуири 8-әсирдің аяқ гезлеринде Хорезм халқы ислам динине киреди хәм ислам дини бул аймақлардағы түркий халықларға тарқала баслайды. Араблардың Орта Азиядағы үстемлиги узағына сақланып қала алмады. 9-әсирде Орта Азияда араблардан ғәрезсиз мәмлекетлер пайда бола баслайды. Усындай мәмлекетлердің бири пайтахты Бухара қаласы болған ийран тилли Саманийлер мәмлекети болды. Оның негизин Исмайыл ибн Ахмед Саманий деген (874-907) салады. Бул этираптағы түркий қәуимлерде Саманийлер хұкимдарларының қоластына түседи. Саманийлер мәмлекетиниң жақсы құралланған армиясы болып, оның негизги өзегин қул болып түскен түрклер құрайды. Саманийлер мәмлекети 10-әсирдің аяғына дейин, яғный 874-жылдан 999-жылға дейин өмир сүреди. 10-әсирдің аяғына таман Орта Азиядағы Саманийлердің үлкен мәмлекети ыдырап, 962-жылы Саманийлер әскериниң түрклерден ибарат гвардиясының әскер басшысы Әлий-тегин Фазна қаласындағы хәкимшиликти өз қолына алып көтерилис шығарады. Усы дәуирден баслап Фазнаүйлер мәмлекетиниң негизи салынады. Бул мәмлекет Махмуд Фазнаүй тусында жүдә күшли мәмлекетке айланады. 10-әсирдің соңғы он жыллығында Саманийлер мәмлекети менен шегаралас Қашғар хәм Жетисуу территорияларында Қараханийлар мәмлекети деп аталған ири түрк мәмлекет пайда болады. Оны түрклердің Қараханийлер династиясы басқарады. Қараханийлердің ең биринши ханы Буұрахан Мәўереннахирге хұжим жасап Саманийлер мәмлекетин 1001-жылы Қараханийлер менен Фазнаүйлер бөлисип алады, Хорезм Фазнаүйлердің қоластына түседи. Көп кешикпей Хорезм хәм Хорасан тәрепке қарай түрк халықтарынан болған Сельжуклердің қозғалысы басланады. Сырдәрьяның төменин мәкан еткен түрклердің оғуз қәуимлериниң бир бөлеги атақлы сельжуклердің басшылығы астында Бухара хәм Хорасанға қарай көшеди. Бул көшпели сельжуклер Хорасан жерине келиуи менен Фазнаүйлер мәмлекетине қарсы гүреске кириседи хәм 1040-жылы Фазнаүйлерди жеңип, пайтахты Мары қаласы болған өзлериниң үлкен мәмлекетин дүзеди. Кейинирек сельжуклер Хорезмди де өзлериниң мәмлекетине қосып алады хәм Хорезм 12-әсирдің ақырына дейин яғный Уллы Хорезм шахларының заманына дейин сельжуклердің қол астында болады.

Түркий халықтарының қәуимлик бирлеспелери жүдә ерте заманларда пайда болған 8-әсирдің орталарында Түрк қағанлығының ыдырауы менен Орта Азия хәм Қазақстанның кең далаларында көшпели хәм ярым көшпели қәуимлердің ири сийсий аұқамлары бирлеспелери пайда бола баслайды. Түркий қәуимлердің тийкарғы массиви 8-10-әсирлерде Семиречьеде, Жетисууда, Сыр-Дәрьяның этирапында Шаш (Ташкент) пенен шегаралас районларда орналасады. Булардың ишиндеги ең ириси Қарлуқ қәуимлери болып, олар Талас дәрьясынан шығыс

Түркстандағы Тарым дәрьясына дейинги алаптарды ийеледи хәм бул бирикпелер 8-10-әсирлерде өмир сүрди. Қарлуқлар өз заманында мәдениятлы халық болған, аўылларда хәм қалаларда жасаған, олардың ири қалаларынан Кулан хәм Мерке қалалары болған. Олар мал шарўашылығы, дийқаншылық хәм аңшылық пенен шуғылланған.

Қарлуқлардан кейинги үлкен түрк қәўимлеринен Чигиллер болған. Олар Тараз этирапында хәм Ыссық көлдің арқа-шығыс тәрәпинде жайласқан болып, қарлуқларға усап қалалары, аўыллары болған, қарамал, жылқы хәм қой асырайтуғын бай халық болған. Ыссық көлдің түслигинде Қашғарға дейинги орталықта яғма деген түркий қәўими жасап, олар көбинесе аң аўлаў хәм мал шарўашылығы менен шуғылланған хәм өзлери жаўынгер халық болған. Жети суўдың түслик-батысында Түргеш қәўимлери жасаған, олардың бөлек мәмлекети сегизинши әсирдің басында пайда болады, ал оны усы әсирдің орталарында, яғный 1766-жылы қарлуқлар басып алады. Түргешлердің тили де түркий тили болып, ол соғды тили менен аралас болған.

Түркий қәўимлериниң ең батыста орналасқанлары Оғуз хәм Печенег қәўимлери болған. 8-11-әсирлерде Приаралье далаларында жасаған хәм печенеглер қарақалпақ халқының пайда болыўына негиз салған. Бул оғуз хәм печенеглер бизиң эрамыздан бурынғы 2-әсир хәм эрамыздың 4- әсирлерине дейинги дәўирлерде Приаралье далаларына шығыстан ығысып келген Гунлар менен, оннан кейин 6-8-әсирлерде Орта Азияны өзлериниң мәмлекети Батыс Түрк қағанлығының составына қосып алған түрклер менен араласқан жергиликли сак-массагет қәўимлериниң этникалық базасында пайда болған деген пикирлер айтылады алымлар тәрәпинен.

Печенеглердің Приаральеде, Үстирт этирапында хәм Сырдәрьяның төменде 9-10-әсирлерде жасағаны туўралы араб алымларынан Ибн Рушд, Ибн Фадлан хәм Масудитлердің тарийхий, географиялық мийнетлеринде мағлыўмат бериледи.

Оғузлар 10-әсирде өзлериниң үлкен мәмлекетине ийе болған. Ол түсликте Тараз (Жамбыл) хәм Шаш (Ташкент) областлары менен шегаралас болған, батыста оғузлардың жерлери Орал таўы етеклерине дейин барып Үстирттиң бир бөлегин өз ишине алып Хазарлардың жерлери менен шегараласқан. Оғузлардың аўқамын басқарған басшысын (патшасын) Ябғу деп атаған, оның резиденциясы(туратуғын жери) Сырдәрьяның аяғындағы Янги кент (Жаңа кент) қаласы болған.

Тарийхий мағлыўматларда көрсетилиўинше, түркий халықлар жүдә үлкен географиялық кеңисликлерге тарқалған. Олар қәлипlesiўинде сол кеңисликлердеги қәўимлери менен араласқан. Оғузлардың тиккелей әўлады болған түркменлердің хәм оғуз-печенеглердің араласыўында, кейинирек қыпшақлар менен жақынласыўы нәтийжесинде бина болған қарақалпақлардың хәм қазақлардың этногенезинде 10-11-әсирлердеги Приаральедеги хәм басқа да

дала халықтарының бір орыннан екінші орынға көшіп-қоныулары үлкен роль ойнаған.

Сол гезлердеги оғузлардың бір бөлегінің печенеглердің изи менен Түслик Русь далаларына қарай көшіуі, Приаральеге Ертис дәрьясының жағаларынан қыпшақтардың келиуі қарақалпақ, қазақ хәм басқа да халықтардың жаңа басланған қәлиплесіу процессінде үлкен әхмийетке ийе болады.

Хәзирги Қарақалпақстанның батыс хәм орай далаларында қыпшақтар 10-11-әсирлерде-ақ өзлерінің қәуимлик аўқамларын дүзген еди. Қыпшақтар Ертис дәрьясының бассейнінде жасайтуғын қыймақлардан бөлинип шыққан түрки тиллес көп санлы қәуимлердің бирикпелери болып, олар 11-әсирде оғузларды урысып жеңип жерлерине ийелик етеди. Оннан кейин қыпшақтар батысқа қарай өрлеп Днепр дәрьясына дейин барып жетеди. Олардың ийелеген Түслик Русь хәм Қазақстан далалары “Дешти қыпшақ” деп аталады. Сондай-ақ қыпшақтардың бір бөлеги Кавказалды далаларында орналасады.

Солай етип, Рус дәреклерінде “Половецлер”, ал Батыс Европа дәреклерінде “Команлар” деген атлар менен мәлим болған қыпшақтар 11-әсирдің басынан монғоллардың шабыуылына дейин Каспий хәм Қара теңизлерінің арқа жағалауларындағы далалықларда тәнха өзлери пүткиллей үстемлик етеди. Қыпшақтар көрсетилген территорияларға қоса 11- әсирдің аяғында 12-әсирдің басында Дунай менен Волга дәрьялары аралығындағы жазықтықты ийеледи. Сондай-ақ олардың жерлерине Қырым далалары, Азов теңизінің жағалаулары қараслы болды. Олардың бір топары Едил(Волга) менен Жайық(Орал) дәрьялары аралығында көшіп жүрди.

Қыпшақтар өзлерінің тийкарғы күн көриу тәртиби бойынша көшпели шаруа болса да, олар Хорезм, Русь басқа да дийқаншылық районлары менен шегаралас жерлерде кем-кемнен отырықшы бола баслады. Көрсетилген территориялардағы көп санлы түркий қәуимлерінің қыпшақтардың аўқамының составына кириуі, олардың қыпшақтар менен араласып, жергиликли түркий қәуимлери тиллерінің қыпшақ тили тәрәпинен бағындырылыуы қырғыз хәм басқа да жаңа қәлиплесе баслаған түркий халықтардың пайда болыуына тийкар салды. Атлары аталған басқа да бир қатар халықтардың бәріннің урыулық составында “қыпшақ” деген тийрениң сақланыуы буған дәлийл болады.

Монғоллардың шабыуылы Орта Азия хәм басқа да үлкелердің халықтарының тарийхый өмирінде үлкен из қалдырды. Бурынғы шегаралар жоқ болып, олардың орнына жаңа мәмлекетлик дүзимлер пайда болды. Хорезм монғоллардың топылысы нәтийжесінде сиясий ғәрезсизлигинен айырылып, 1224-жылы екиге бөлинип Шыңғысхан тәрәпинен оның балаларына бөлип берилди. Әмиүдәрьяның оң жағалауларындағы Хорезм жерлери Шағатай улысына, ал шеп жағалық Жошы улысына қараслы болды. Кейинирек Жошы улысы Күнбатыс

жерлеринен ибарат, орай қаласы Едил(Волга) бойында болған жаңа монғол мәмлекети Алтын Орда мәмлекети пайда болды, Хорезм оның составына кирди.

Түркий халықларының, олардың тиллериниң негизинен қәлиплесип болған бул дәуири 15-әсир менен белгиленеди десе болады. Орта әсирлердеги түркий халықлардың тарийхий раўажланыўы олардың буннан былай да майда, усақ қәўим-тайпаларға бөлиниўи менен характерленеди. Күнбатыста-қыпшақ, оғуз, қарлуқ, Күгшығыста-қырғыз, қыпшақ, хакас, якут, туба, алтай қәўимлериниң бөлинип шығыўы, олардың тиллериниң де, өзлериниң де негизги белгилери менен жиклениўи жүзеге келди.

Орта әсирлердеги түркий халықларының, олардың тиллериниң бөлинип шығып раўажланыўында 10-12-әсирлердеги Қараханийлер менен 13-15-әсирлердеги Монғол дәуирлери айрықша орын тутты. Бул гезеклердиң және усы дәуирге қурылған Ўара қытай (11-әсир), 10-12-әсирлердеги Қыпшақ бирлеспелери қазақ халқының тарийхында жүдә маңызлы роль ойнады.

Буннан кейинги дәуирде, 15-20-әсирлерде ҳәзирги түркий халықлары бурынғыдан да ары қарай жиклениўи нәтийжесинде тўел қәлиплесип болды. Буннан бурынғы дәуирдеги (половец) қыпшақ бирлеспесинен бир жағынан қыпшақ-ноғай аўқамы (одағы) бөлинип шықты. 15-әсирде оннан қазақ, ноғай халықлары бөлинип шықты, ал 16-әсирде ноғайлардан бир жағынан ноғайлы ҳәм қарақалпақ бөлинип шықты, екинши жағынан қарайым, қумық, қарашай, балқар, қырым татарлары бөлинип шықты.

Сораўлар ҳәм тапсырмалар:

1. Түркология пәни деген не, ол нени үйретеди ?
2. Түркий халықлары туўралы қандай жазба дәреклер бар ?
3. Араб, парсы тиллериндеги түркий халықлар туўралы жазба дәреклердиң атлары.
4. Ең ески жазба дәреклерде Орайлық Азияда жасаған қәўимлер жөнинде не айтылған ?
5. Саклар, массагетлер, хунлар, эфталитлер кимлер ?
6. Түрклер қандай мәмлекетти қурған ?
7. Араблардың, саманийлердиң үстемлик еткен дәуирлеринде түркий халықлардың жағдайлары.
8. Түркий халықлардың орта әсирлердеги қәўимлик бирлеспелери.
9. Түркий халықлар жайлаған географиялық кеңисликлер.

Әдебиятлар:

1. История народов Узбекистана. Том,1.Ташкент, 1950.
2. Очерки истории Каракалпакской АССР. Том.Ташкент, 1964.

3. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
4. История изучения тюркских языков в России.
5. Кучқартаев И., Исаев Б. Түркий филологияға кириш. Тошкент, 1984, 1997.
6. Қайдаров Ә., Оразов М. Түрктаныўға кириспе. Алматы, 1992.
7. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, 1974.
8. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959.

Тема 2 . Түркий тиллери туўралы мағлыўматлар.

1. Түркий тиллериниң пайда болыўы туўралы.
2. Түркий тиллериниң қәлиплесиўиндеги басқышлар.
3. Алтай дәўири.

4. Түркий тиллериниң дамыўындағы Хун дәўири.
5. Түрк қағанатлары дәўири.
6. Орта түрк дәўири.
7. Жаңа түрк дәўири.
8. Түркий тиллериниң раўажланыўындағы ең жаңа түрк дәўири.

Таяныш (тирек) сөзлер. Түркий тиллериниң жер шарындағы орны, халық тарийхы-тил тарийхы, раўажланыў басқышлары, алтай, хун, орта түрк, жаңа тарийх, ең жаңа дәўир, тил топарлары.

Түркий тиллериниң раўажланыўы менен қәлиплесиўи түркий халықларының жамийетлик турмысынын раўажланыўы менен тығыз байланыслы болған. Түркий тиллери дүньядағы белгили ири тиллерден болып, олардың раўажланыўы, қәлиплесиўи жүдә ерте заманлардан басланған. Бул тиллердиң, олардың ийеси болған халықлардың Азия, Европа, хәттеки, Африка жерлеринде салмақлы орны тутқанлығын жүдә ерте заманларда усы тиллерде жазылып сақланып қалған көп санлы жазыў естеликлери тастыйықлайды. Атап айтқанда, түркий халықларының, олардың тиллериниң дүньядағы көп еллердиң алымлары тәрәпинен изертленип үйренилиўи олардың халықаралық салмағына байланыслы жүзеге келген қубылыс.

Түркий халықлар менен олардың тиллериниң келип шығыўы, қәлиплесип раўажланыўы-дамыўын изертлеў тараўында ўатандарлық және дүнья жүзилик илимде көп жумыслар исленди. Бул мәселени белгили дәрежеде анықлаў ушын зәрүр болған бир қатар мәселелердиң шеңбери анықланды. Солардан түркий тиллериниң қәлиплесиўин, дамыў-раўажланыў процесслерин байқастырыў ушын керекли болған жумыслардан Азия халықларының тарийхын изертлеў, түрк, монғол хәм тунгус-маньчжур тиллери бойынша тарийхий-салыстырмалы изертлеўлер түркий тиллериниң ең ертедеги, әйем заманлардағы дәўирлери жөнинде бир қанша дәрежеде тыянақлы түсиник алыўға мүмкиншилик береди.

Түркий тиллери илимий байқаўлардың көрсетиўинше, өзиниң раўажланып қәлиплескен ең ерте заманлардан баслап тап усы дәўирлерге дейин алты эпоханы-дәўирди басынан кеширди. Усы дәўирлер даўамында бул тиллер жүдә әпиўайы-жайдары грамматикалық қурылыстан хәзирги дәўирлердеги жетилискен грамматикалық қурылысқа ийе тиллер дәрежесине келип жеткен.

Солай етип түркий тиллери өзлериниң пайда болыўынан баслап алты дәўирди басынан кеширген. Олар төмендегилерден ибарат.

1. Түркий тиллериниң раўажланыўындағы ең гөне, әйемги дәўир Алтай болып есапланады. Бул дәўирде түркий тиллери монғол тиллери менен, ал монғол тиллери түркий тиллери сыяқлы, тунгус-маньчжур тиллери менен толық ара ашып бөлинбей, булардың хәммеси улыўма бир тил рамкасында жүрген.

Б.Я.Владимирцев бул тууралуу былай деп жазган: “монгол тили түрк хэм тунгус тиллери менен бирге бир негиз, тийкар тилге ийе, оны шартли түрдө алтай тили деп атауға болады. Алтай тилинің өзи белгисиз болған менен сол алтай тилинің раўажланыуы процессинде пайда болған монгол, түрк хэм тунгус тиллеринен ибарат алтай тиллери белгили.”

Көрсетилген тиллер топарының раўажланыуында Алтай дәуири бул дәуирдин халықларының хэм тиллерининң характери, сыпаты тууралуу азлы-көпли анығырақ мағлыұмат бере аларлықтай тарийхый ямаса тил естеликлери сақланып қалмаған. Ол дәуирдин тили жөнинде ең гөне, әййемги гөне тиллердин және хәзирги жанлы тиллердин фактлерин тарийхый-салыстырмалы метод пенен қайта тиклеу мүмкин болған гипотеза бойынша ғана пикир жүритиу мүмкин. Сол дәуирдин соңғы гезлеринде бул тиллер топарының үлкен еки салаға айырыла баслаған, яғный тунгус-маньчжур хэм түрк-монгол тиллер топарына айырыла баслағаны байқалады.

Тил фактлерининң көрсетиуи бойынша көрсетилген тиллер топары бири екиншисинен бир қатар фонетикалық қубылыслар менен ажыралған. Мәселен, тунгус тилиндеги **т**, маньчжур тилиндеги **с**, **и** дауыслысының алдында келген позицияда түрк хэм монгол тиллериндеги **ч-ш** дауыссызларына сәйкес келеди. Бул қубылысларды есапқа ала отырып, жоқарыда айтылған бөлине баслаған еки топардың биреуин, мәселен түрк-монгол топарын **ч-с (с)** тиллери деп, ал екинши тунгус-маньчжур топарын **т** тиллери деп атауға болады.

Солай етип, түркий тиллерининң раўажланыуындағы Алтай дәуири бириншиден соңғы гезлери бөлинип шыққан тиллер ушын улыұма бир тилдин болыуы менен, ал екиншиден, бул улыұма бир тилдин еки салаға ажырала басланыуы менен характерленеди. Сондай-ақ бул дәуирде көрсетилген тиллер топарының еки салаға ажыралыуы, яғный түркология жүзеге келип хэм тамаланып қоймастан, бул дәуирде түрк хэм монгол тиллерининң де бир-биринен бөлинип болыуы жүзеге келди.

Түркий тиллери менен монгол тиллерин бирин екиншисинен айырып туратуғын фонетикалық белгилердин қатарына монгол тиллериндеги ротацизм хэм ламбдаизм қубылысларының яғный монгол тиллериндеги **р** хэм **л** дауыссызларының түркий тиллериндеги **з** хэм **ш** дауыссызларына сәйкес келиу қубылысларын жатқарыуға болады. Ротацизм хэм ламдаизм қубылысларының айырым түркий тиллеринде, мәселен, әййемги, гөне булғар хэм хәзирги чуваш тиллеринде сақланғанын көремиз. Мысалы, чуваш тилинде-**варах**, басқа түркий тиллерде-**узақ**, чуваш тилинде-**тир**, басқа түркий тиллерде-**диз//тиз(дизе)**, чуваш тилинде-**қуран**, басқа түркий тиллерде-**қазан**, чуваш тилинде-**пилек**, басқа түркий тиллерде-**беш//бес**, чуваш тилинде-**хел**, басқа түркий тиллерде-**қыш//қыс**, чуваш тилинде-**алақ**, басқа түркий тиллерде-**ешик//есик**, чуваш тилинде-**илт**, басқа түркий тиллерде-**есит//есит**, т.б.

Мине, сөйтип түрк-монғол қәуімлериниң жиклениуі хәм т-л тиллери менен сыпатланатуғын түрк қәуімлериниң де өз ара бөлиниуі сол Алтай дәуиринде жүзеге келди.

2. Түркий тиллериниң раўажланыуында ең гөне, әйемги дәуір болған Алтай дәуириниң белгили дәуірлик рамкасы да, жоқарыда айтылғанындай, илимде анық емес. Ал оған қарағанда оннан кейинги екинши дәуір Хунн дәуири деп аталатуғын дәуірдиң ўақытлық шегарасы бир қанша анығырақ. Хунн дәуири Алтай дәуиринен кейин басланып бизиң эрамыздың 5-әсирине дейинги дәуірди өз ишине алады. Оның басланған ўақыты эрамыздан бурынғы 3-әсир деп шамаланады.

Хунн дәуири Хунну империясы деген ат пенен мәлим болған оғада үлкен қәуімлик аўқамның дүзиллип хәм раўажланыуы менен байланыслы. Бул империя Орайлық Азиядан баслап Шығыс Европаға дейинги жерлерди ийелеп, өзиниң қол астына түрк-монғол, тунгус-маньчжур хәм басқа да көп санлы қәуімлерди бирлестирген. Бизиң эрамыздың 1-әсириниң аяғында ишки өз ара талас-тартыслардың хәм Сянбилердиң топылыслары нәтийжесинде Хунн мәмлекети еки бөлекке-Батыс Хунну хәм Шығыс Хунну болып екиге бөлинип кетеди. Олардың тийкарында соңғы гезлеринде батыста хәм шығыста түрклер басқарған бир неше қәуімлик аўқамлар (тайпалық одақтар) пайда болады. Хуннулардың усылайша батыс хәм шығыс болып еки аўқамға бөлиниуі соңғы дәуірлердеги түрк қәуімлериниң хәм тиллериниң раўажланыуына үлкен тәсирин тийгизди. Түркий тиллери өзлериниң улыўма бирлигин сақлаў менен бирге көрсетилген жағдайлардың нәтийжесинде оларды Батыс хәм Шығыс түркий тиллерине айыратуғын өзіншелик белгилерге ийе болды.

Хунну дәуириндеги хәзирги ўақыттағы түрк-монғол, тунгус-маньчжур тиллериниң топарларын қураған хәр түрли қәуім тиллериниң қәлиплесиуі хәм бир-бири менен түйисиуі процессинде қытай, санскрит, славян хәм ески ийран тиллериниң тәсири шығыс түрк тиллеринде, ал ески ийран хәм славян тиллериниң тәсири Батыста жайласқан түрк тиллеринде из қалдырған. Бундай тәсирлер, тийкарынан алғанда, лексика тараўында орын алған. Бул қубылыс хәзирги заман жанлы тиллериниң фактлеринен де байқалады.

Барлық түрк-монғол хәм тунгус-маньчжур тиллери ушын улыўма болған ең әйемги, гөне лексикалық қатлам бул тиллердиң жанлы сөзлик фондына тийисли болған хәм усы тиллерде сақланып қалған бир қатар сөзлерден ибарат. Түрк-монғол хәм тунгус-маньчжур тиллери ушын улыўма болған мынадай сөзлерди мысалға келтириуіге болады: алтайша-буға//бука, “буға”, монғолша-буха, маньчжурша-буха//буху “хайўан”, “суўын”бука-қой, алтайша-тала, тәрел, дьалаң, дала, монғолша-тала, алап, дала, манчжурча-тала, дала, алап.

Түрк-монғол тиллери үшін улыўма болған сөзлерге мысал иретинде мыналарды көрсетиў мүмкин: алтайша-**ДЫЛ**, монғолша-**ДЖЫЛ**, алтайша-**КАДЫН**, монғолша-**КАТУН**, алтайша-**КАРА**, монғолша-**ҚАРА**, т.б.

Көрсетилген тиллердің улыўмалық белгилери грамматика тараўында да байқалады. Буған мысал иретинде Орхон жазыўларындағы хәм батыс монғол тиллериндеги **-ЫҒ/-ИГ** түриндеги табыс сеплеўиниң аффикслерин көрсетиўге болады. Ал түрк хәм монғол тиллеринде сөз жасаў системасында мынадай улыўмалық элементлер гезлеседи:

1.Хәрекет қуралы атын жасаўшы аффикслерден монғолша-**ҒУР/ГҮР**, түркше-**ҒУР/-ГҮР**, монғолша-**МИ**, түркше-**МА/-МЕ**, монғолша-**Ғ**, түркше-**ЫҚ/-ИК**.

2.Кәсип атын жасаўшы аффикслерден: монғолша-**ЧИ// -ЧИН**, түркше-**ЧЫ/-ЧИ, -ШЫ/-ШИ**, т.б.

Хунн дәўиринде түрк тиллери көп санлы қәўимлик тиллерден ибарат болып, олардың арасынан **р-л** тиллериниң яғный әйемги аварлардың, болгарлардың хәм хәзирги чувашлардың бабалары болған оғурлардың тилиниң хәм **з-ш** тиллериниң яғный оғузлардың, әйемги қырғызлардың, әйемги уйғыр қәўимлериниң бир бөлегиниң, сондай-ақ соңғы гезлерде қәлиплескен оғуз, қыпшақ хәм қарлуқлардың тиллериниң бир-бири менен өз-ара жиклесиў процесси жүзеге келеди. Хун дәўирине тән болған **Р-с/з** хәм **Л-ш/ж** сәйкесликлери хәзирги заман түркий тиллериниң соның ишинде қазақ, қарақалпақ тиллериниң фонетикалық структурасында да сақланғанын көриўге болады. Мысалы, **жаз-жазыў, жайыў, жаздырыў, ашыў; жар-жарыў, айырыў, бөлиў, арасын ашыў; көз-көз, көр, көриў, түс-түс, түр, түр-түс**; т.б.

Соның менен бирге Хунн дәўиринде әдеўир майда түркий қәўимлериниң де өз ара ажыралыў хәм биригиў процесслери пайда бола баслады. Махмуд Қашғарийдиң көрсетиўинше қыпшақлар хәм оғузлар тили жағынан бир-бирине жақын болып, оларды бир қатар фонетикалық белгилер бойынша уйғырларға қарсы қояды. Мәселен, **Й-дж(ч)** ямаса **Й**-диң түсип қалыўы: оғуз, қыпшақ-**йылығ суў**, уйғырша-**ылығ суғ**; **М-б**: оғуз, қыпшақ-**мен бердим**, уйғырша-**бен бердим**, т.б.

3. Түркий тиллериниң оаўажланыўындағы үшінши дәўир Әйемги түрк яки Гөне түрк дәўири болып, ол 5-10-әсирлерди өз ишине алады. Әйемги, гөне түрк дәўириниң өзи үш периодқа бөлинеди: 1) тукюй периоды (5-8-әсирлер); 2) Әйемги гөне уйғыр периоды (8-9-әсирлер); 3) Әйемги қырғыз периоды (9-10-әсирлер). әйемги түрк дәўири түрк хәм монғол тиллериниң бири болған толық ажыратыўы менен сыпатланады. Бул дәўирде монғол тиллериниң раўажланыўы негизинен Шығыс Хуннлардың составына кирген қәўимлер менен байланыслы болып, ал түркий тиллери шығыс пенен бир қатарда батыста да кеңнен таралады. Өйткени түркий қәўимлериниң әдеўир бөлеги Батыс Хуннулардың составына киретуғын еди.

Әйемги түрк дәуірінде түркий қәуімлериниң бир неше ири қәуімлик аўқамлары (одақлары) жүзеге келип, олардың хәр бириниң өзине тән тил өзгешеликleri болған. Бул дәуірдеги ең қуәтлы қәуімлик аўқамлардан батыста булғар, хазар хәм печенеглер, ал шығыста тукю (әйемги оғузлар), уйғырлар хәм қырғызлар болған.

Түркий тиллердиң бул дәуірдеги фонетикалық қурылысының тийкарғы белгилериниң бири **р-т/д,-с-з** сәйкесликлериниң **й** ге өтиўиниң пайда болыўы, раўажланыўы хәм өтиўи болып есапланады. Мәселен, Махмуд Қашғарийдың көрсетиўинше, 10-әсирде қарлуқлардың аўқамына кирген урыў-қәуімлик бирикпе болған Чигил қәуими ушын **Й-с/з** сәйкесликleri тән болған. Мысалы, **қарин тозти (қарын тойды), азақ(айақ) т.б.**

Айта кететуғын нәрсе, Хунну дәуірине дейин болған, ал хәзирги монғол тиллеринде хәм түркий тиллеринен тек ғана бир чуваш тилинде сақланып қалған ең әйемги **Р** диң әдеўир соңғы гезлердеги **т/д, с/з** менен сәйкеслиги Хунну дәуірінде раўажланған болса, түркий тиллериниң өзлериниң ишиндеги **т/д, с/з** даўыссызларының **Й** даўыссызы менен сәйкес келиўи әйемги түрк әсиресе Орта түрк дәуіри ушын тән жағдай. Хәзирги якут, тува, қарағас, хакас, шор тиллеринде сақланып қалған әйемги **т/д, с/з** даўыссызларының көпшилик түркий тиллеринде **Й** даўыссызы менен орын алмасыўы усы дәуірлерде жүзеге келди.

Көрсетилген фонетикалық қубылысларды хәзирги ўақыттағы гейпара түркий тиллердиң фактлеринде де көриўге болады. Мәселен, қарақалпақ, қазақ, өзбек тиллериндеги - **жаз, жай, йаз, йай, жазыл, жайыл, йазыл, йайыл** сөзleri алтай тилинде - **дъас/дай, дъазыл**, қарақалпақ, қазақ, өзбек тиллериндеги -**күт** алтай тилинде **күй, сөз, сөйле** - алтай тилинде - **сөс, сөсте** т.б.

Әйемги оғуз(орхон), әйемги уйғыр, әйемги қырғыз (енесей) естеликлериниң көрсетиўи бойынша әйемги түрк дәуірінде түркий тиллери сөздиң ортасында хәм ахырында **с/з-й-р** хәм **р-с/з-д/т-й** сәйкесликлериниң орнына **д/т** даўыссызларының көбирек қолланылыўынан ибарат өзлериниң улыўма белгилерине ийе болды. Соның менен бирге бул тиллерди бир-биринен ажыратып туратуғын белгилерге де ийе болды. Мәселен, гейпара орхон хәм уйғыр жазыўларының естеликлеринде ушырасатуғын **н/ң-й** сәйкесликleri, бир тиллерде **қоң**, екінши бир тиллерде **қой, қанда-қайда** т.б. Түркий тиллериниң **д/т** тиллер топарына, **с/з** тиллер топарына хәм **й** тиллер топарына ажыралыўы да усы әйемги түрк дәуірінде жүзеге келди. Бул дәуірде негизинен **р** тиллери (булғар, хазарлар, әйемги оғурлардың әўладларының тиллери) хәм **д/т-с/з** тиллери (әйемги оғуз, әйемги уйғыр, әйемги қыоғыз тиллери) үстемлик етип, **й** тиллериниң раўажланыўы, негизинен Орта түрк яғный 10-15-әсирлер дәуірине туўра келеди.

4.Түркий тиллердің раўажланыўындғы төртинши дәўир-Орта түрк ямаса Орта ғасырлық дәўири болып (10-15-әсирлер), ол ҳәзирги барлық түркий тиллериниң тийкарғы белгилери бойынша қәлиплесиўи менен сыпатланады. Орта түрк дәўири Қараханийлер (10-12-әсирлер) периоды ҳәм монғоллар периоды (13-15-әсирлер) болып бөлинеди. Көрсетилген периодлар түркий халықларының, олардың тиллериниң тарийхында үлкен из қалдырып, олардың буннан былай да раўажланыўына айтарлықтай тәсирин тийгизди.

10-15-әсирлердеги түркий халықларының тарийхый раўажланыўы, тийкарынан алғанда, олардың еле де майдарақ қәўимлик топарларға бөлиниўи менен сыпатланады. Батыста: қыпшақлар (қыпшақ-булғар қәўимлери, қыпшақ-половец қәўимлери, кейинирек булардан, қыпшақ-ноғай аўқамы бөлинеди; оғузлар (оғуз-булғар қәўимлери, оғуз-түркмен қәўимлери, оғуз-сельжук қәўимлери); қарлуқлар (қарлуқ-хорезм, қарлуқ-уйғыр бөлимлери). Шығыста: қырғыз-қыпшақ қәўимлери хакас, якут, туба (тубин-қарағас) ҳәм алтай қәўимлери бөлинип шығады.

Усылар менен бир қатарда түркий тиллериниң буннан да былай жикленип бөлиниўи жүзеге келеди, әйемги түрк дәўиринде тийкарғы орынды тутқан д/т тиллери өзлеринен өсип шыққан Й тиллерине орнын береді. Д/т тиллери қалдық сыпатында тек ғана ең шығыста ҳәм ең батыста сақланып қалады (якут, тува, қарағас ҳәм чуваш тиллери).

15-20-әсирлерде, яғный Жаңа түрк дәўиринде биротала стабиллескен ҳәзирги түркий тиллериниң хәммеси өзлериниң улыўма белгилери бойынша Орта түрк дәўирлеринде пайда болады. Бул дәўирде түркий халықларының, олардың тиллериниң буннан былай да бир-биринен ажыралып барыўы даўам етеди. Көрсетилген дәўирлерде батыста мынадай ири урыў-қәўимлик ҳәм тиллик улыўмалығы болған халықлар жасады: булғарлар, хазарлар, оғузлар, қарлуқлар, Шығыста уйғырлар, якутлар, хакаслар ҳәм қырғызлар болды.

10-15-әсирлерде қыпшақлардың улыўмалық бирлиги екиге бөлинеди: 1) қыпшақ-булғарлар, булардың тийкарында 15-әсирде татар ҳәм башқурт тиллери пайда болады. 2) Кыпшақ полловецлер, олардың өзлери монғол дәўирлеринде кишкене еки топарға бөлинеди: а) қыпшақ-полловецлер (полловецлер тили, кейиниректеги қарайым, қумық, қарачай-балқар тиллери усы топарға киреди); б) қыпшақ-ноғай топары (буған ноғай, қазақ, қарақалпақ тиллери ҳәм өзбек тилиниң қыпшақ диалектлери киреди).

15-әсирге қарай оғуз топарындағы тиллер үш салаға бөлинеди: 1) оғуз-булғар подгруппасы, буннан соңғы гезлери гагауз ҳәм Балқан түрклериниң тиллери бөлинип шыққан; 2) оғуз-түркмен подгруппасы, 3) оғуз-сельжук подгруппасы. Ал 10-15-әсирлерде қарлуқ тиллери топары - қарлуқ-хорезм, қарлуқ-уйғыр болып үлкен еки бөлимге бөлинеди.

Шығыстағы түркий халықтарының хәм тиллериниң өз-ара қарым-қатнасы әдеуір шийеленискен еди. Егер уйғыр-тукюй хәм якут тиллери топары олардағы әйемги белгилер менен сыпатланса, генетикалық жақтан уйғыр-оғуз хәм қырғыз-қыпшақ топарлары менен байланысы бар хакас подгруппасы соңғы гезлерде өз-ара әдеуір айырмаға ийе болған бир қатар тиллерди хәм диалектлерди пайда етти. Хәзирги қырғыз хәм алтай тиллери де өз үстилеринен жүдә шийеленискен қубылысларды өткизди.

Тиллердиң бир-бири менен түйисиуи, соның нәтийжесинде түркий тиллерине араб, монғол, басқа да тиллердиң өзлестирмелериниң көплек ениуи де Орта түрк дәуиринде жүзеге келди. Солай етип, Орта түрк дәуири тийкарғы түркий қәуимлериниң тиллериниң раўажланыуи хәм қәлиплесиуи дәуири болды.

5. Түркий тиллердиң раўажланыуының бесинши дәуири Жаңа түрк дәуири деп аталады. Бул дәуир 15-20-әсирлерди өз ишине алып, негизинен алғанда, хәзирги гезлердеги барлық түркий халықтарының ириси, майдасы-хәммесиниң, олардың тиллериниң биротала қәлиплесип болыуы менен сыпатланады.

Жаңа түрк дәуиринде батыста чуваш урыу-қәуимлик бирикпелериниң бирден-бир чуваш халқын пайда етиуи жүзеге келди. Қыпшақ-булғар қәуимлери ири халықлар болған татар хәм башларды пайда етти. Кыпшақ-половец бирикпесинен буннан алдыңғы дәуирлерде-ақ биринши тәрәптен қыпшақ-ноғай аўқамы бөлинип, бул одақ 15-әсирде қаазқлар хәм ноғайлар болып екиге бөлинеди, ал 16-әсирде ноғайлардың составынан қаарқалпақлар айырылып шығады. Екинши тәрәптен қыпшақ-половец бирикпесинен қараимлар, қумықлар, қарачайлар, балқарлар, қырым татарлары бөлинип шығады. Жаңа түрк дәуиринде олардың тиллери хәзирги ўақыттағы сыпатына ийе болады. Усы дәуирде бөлинип шыққан гагаузлар хәм оларға жақын балқан түрклериниң майда топарларынан ибарат оғуз-булғар халықтарынан басқа, сондай-ақ оғуз халықтарына киретуғын түркменлерден басқа азербайжанлар менен түрклер дәслең өз алдына халық, соңын ала буржуазиялық миллет болып қәлиплести. Қарлуқ бирикпесинен 15-20-әсирлерде өзбек хәм уйғыр халықлары пайда болып, олар өз дөгерегине генетикалық жақтан қыпшақ, оғуз хәм әйемги уйғырлардан келип шыққан көп санлы урыуларды хәм қәуимлерди бирлестиреди.

Көрсетилген дәуирдеги шығыстағы түркий қәуимлериниң, олардың тиллериниң қәлиплесиуи процесси жүрип жатты. Бул жердеги халықлардың тиллери негизги үш тил бирлеспесиниң дөгерегинде қәлиплеседи: 1) Уйғыр-тукюй тил бирлеспеси ишинен әйемги тиллер болған әйемги уйғыр хәм әйемги оғуз тиллеринен басқа тува хәм қарағас тиллери бөлинип шығады. 2) Якут тили; 3) Хакас тили, оның ишинен хәзирги хақас тилиниң диалектлери шор тили, алтай тилиниң арқа диалектлери хәм бир қатар майда тиллерден қамасин, күерик, сары уйғыр хәм басқа да тиллер бөлинип шығады. Ал түркий тиллериниң

қырғыз-қыпшақ топары әйемги қырғыз тили менен бирге соңғы гезлерде қәлиплескен қырғыз хәм алтай тиллерине бөлинеди.

Бул дәуірлердеги түркий тиллериниң раўажланыўындағы тийкарғы өзгешеликлердиң бири олардың рус тили менен өз-ара күшли қарым-қатнасы болды. Рус тилиниң бул гезлерде түркий тиллерине жасаған тәсири олардың раўажланыўына, ол тиллердиң лексикасының байыўына, фонетикалық структурасының хәм грамматикалық қурылысының жетилисиўине жәрдем етти.

6. Түркий тиллериниң раўажланыўындағы соңғы дәуір Ең жаңа түрк дәуири бурынғы Россия империясының орнына советлик дүзимниң орнаўы менен байланыслы. Түркий тиллериниң миллий, улт тиллери болып қәлиплесиўи олардың миллий жазыўының пайда болыўы усы дәуірде жүзеге келди.

Буннан кейинги совет мәмлекетиниң тарқалыўы нәтийжесинде пайда болған ғәрезсиз, мустақыл, өз егемендигине ийе түркий республикаларда түркий тиллериниң раўажланыўы олардың көпшилигиниң өз жазыўларын кириллицадан латын жазыўына өзгертиўи менен және жаңа заман қатнасықлары жүзеге келтирген бул тиллердиң лексикалық қурамының жүдә көп санлы жаңа сөзлер, жаңа уғымлар менен байыўы сыяқлы өзгешеликлер менен сыпатланады.

Сораўлар хәм тапсырмалар:

- 1.Түркий тиллердиң келип шығыўын изретлеўдиң қажетлиги неде?
- 2.Түркий тиллериниң пайда болып қәлиплесиўиндеги ең биринши басқыш қандай, оның баслы белгилери?
- 3.Хунн дәуири басқышы қайсы әсирлерди өз ишине алады, ондағы тил белгилери қандай?
- 4.Түркий тиллериниң раўажланыўындағы үшінши басқыш-әйемги, ең ески түрк дәуириниң сыпаты.
- 5.Орта түрк дәуириндеги түркий тиллердиң жағдайы.
- 6.Түркий тиллердиң раўажланыўының келеси басқышы қандай, ол қайсы дәуірлерди өз ишине алады, онда қандай процесслер жүзеге келеди?
- 7.Түркий тиллериниң раўажланыўында хәм қәлиплесиўинде соңғы басқыш қандай хәм түркий тиллери қандай сыпатларға ийе болды?

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.,1960; Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
2. Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР 1917-1967. М.,1968; История изучения тюркских языков в России. М.,
3. Кучқартаев И., Исаев Б. Түрки филологияға кириш. Тошкент, 1982, 1997.
4. Қайдаров Ә., Оразов М. Түрктаныўға кириспе. Алматы, 1992.
5. Абдурахманов Ф., Рустамов А. Ўодимги түркий тил. Тошкент, 1982.

6. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, 1974.
7. Мусабаев Ғ. Қазақ тили тарийхынан. Алматы, 1988.

Тема 3. Түркий тиллериниң жазба естеликлери.

Планы:

1. Ең әйемги түрк ҳәм уйғыр жазыўларындағы естеликлер.
2. Руўна жазыўындағы ескерткишлер.
3. Тониўқуқ батыр естелиги.
4. Күлтегин батыр естелиги.
5. Билге қаған естелиги.

6. Енисей естеликтери.

7. Уйғыр жазыуындағы жазба нұсқалар- Алтун йаруқ, Түс жорыуы китабы, Хуастуанифт.

8. Еки жазыудағы жазба естеликтер - Құтадғу билиг, Хиббатул-хақайық, Оғуз-нама, Мұхаббат-нама.

Таяныш (тирек) сөзлер: Орхон дәрьясы, Монголия, Енисей дәрьясы алабы, руна жазыуы, әйемги түрк ханлары, батырлары, ескерткишлердин табылуы, шет хәм орыс алымлары, жазыуларды оқыу, Билге Тоныкөк, Күлтегин, уйғырлар, Шығыс Түркстан, қытайлылар, буддизм, манихей дини, ислам дини, параллель нұсқалар, нәсиятнамалар, тарийх.

Түркий халықлары өзлериниң бир неше мың жыллық тарийхы дауамында дүнья цивилизациясына үлкен үлес болып қосылған жазба мийрасларын дәреткен. Түркий тиллеринде дәретилген жазба муралар бир емес бир неше жазыуларда -орхон жазыуларында, уйғыр жазыуында, араб хәм латын жазыуларында сақланған.

Әйемги түрк ямаса орхон жазыуында сақланған жазба естеликтер.

Түркий тиллериниң бизиң дәуиримизге жетип келген ең әйемги жазыу естеликтери ямаса Орхон-Енисей естеликтери матариаллары қазақ, қарақалпақ, өзбек, басқа да түркий тиллериниң тарийхын үйрениуде жүдә қунлы дәреклердин бири. Әйемги түрк жазыу естеликтерин илимий әдебиятларда бирде руналық, бирде Орхон-енисей жазыуы естеликтери деп хәр түрли атап келди. Оның себеби, жазыуы бир дәслепки тасларды тапқан адамлар оның қандай жазыу екенин, қайсы халыққа тийислигин билмей, тек хаттың түрине қарап рунаға усаған (руна әйемги герман жазыуы) жазыу деп атап жиберген. Ал Орхон-енисей жазыуы деп сол естеликтердин табылған орынларына байланыслы атап келген. Себеби жазыуы бир бул таслар Монголиядағы Орхон дәрьясының хәм Сибирьдеги Енисей дәрьясының алапларынан табылған.

Әйемги түрк жазыуы естеликтери жөниндеги мағлыұматлар Россияда Петр биринши заманларынан баслап пайда болды. 17-әсирдин аяғында , 18-әсирдин басларында Сибирьди изертлеуши алымлар тәрәпинен байқалған Енисей дәрьясы алапларында тасларға ойып жазылған белгисиз бир жазыулар жөнинде хабарлар илимий әдебиятта көрине баслады. Руналық жазыуы бар “Орхон тасы” туұралы ең биринши 1713-1722-жыллары Сибирьде жасаған, тутқынға түскен швед офицери Иоганн Страленберг(Табберт) болды. Мине сол адам бул жазыуды “Руналық жазыу” деп атады. Оның берген бул атамасы жүдә дурыс болмаса да, ол соңғы дәуірлердеги илимий әдебияттан бекем орын алды хәм илимий терминологияға айланды.

Бул естеликлер 17-әсирден баслап мәлим болыуына қарамастан көп уақытлар дауамында хешким оны оқый алмады. Оларды ең биринши болып 1893-жылы Дания алымы профессор Вильгельм Томсен оқыды. Оннан сәл кейинирек рус алымы В.В.Радлов оқыды, биринши болып тасларға жазылған “Күлтегин естелиги” және басқа да бир қатар естеликлердің рус тилине аудармасын берди. Усы гезлерден баслап әйемги түркий тиллерди изертлеу түркологияның өз алдына бөлек бир тарауы болып өсип шықты.

Руна ямаса әйемги түрк оқыуындағы естеликлерден төмендегилерди келтирип өтемиз:

1. **Тониуқуқ естелиги**, ол хәзирги Монголияның пайтахты, бас қаласы Улан-Батор қаласынан 66 километр қубла-шығыста Төл дәрьясының оң жағалығы менен Налайха ауылының аралығында орнатылған, хәзирде сол жерде турыпты. Ол естелик жерге жартылай көмилген еки тас бағанадан ибарат. Бағаналар Тониуқуқты жерлеген орында қойылған болып, бири қубларақ, оннан бир неше метр арқада екіншиси орнатылған. Мине усы еки тас бағанаға әйемги түрклердің әскер басыларының бир Тониуқуқ тууралы руна жазыуы менен ойып жазылған. Тониуқуқ естелиги өзиниң мазмуны бойынша, өзи қатнасқан тарийхый уақыялардың фонында гүррин, әңгиме етилген Тониуқуқ өмир баяны. Шамалаулар бойынша ол 712-716-жыллары жазылған.

2. **Күлтегин естелиги**. Монголияда Орхон дәрьясының саласы Көкшин-Орхон дәрьясының жағалық алабындағы Кошо-Цайдам тау етегинде жайласқан. Бул естелик те ушы кесик пирамидаға усаған үлкен тас бағанадан ибарат. Онда көрсетиуинше 732-жылы 1-августта орнатылған. Тас плитаның биринши негизги бетинде 40 қатар жазыу бар, ал оның дауамы болған 13 қатар жазыу оң қаптал тегисликте жайласқан. Жазыудың бул көрсетилген бөлегин алымлар “Күлтегин естелигиндеги үлкен жазыу” деп атаған, шеп қаптал тегислигиндеги жазыуды “Киши жазыу” деп атаған.

Күлтегин тарийхый дәреклердің көрсетиуинше ағасы Бильге қаған мәмлкетиндеги ең күшли, ең абройлы, өзиниң тәсири жағынан қағаннан (ханнан) төмен болмаған адам. Ол 685-жылы тууылып, 47 жасына киргенде 731-жылы 27-февральда өлген. Уойылған естеликте оның өмириндеги ислеген ерликлери тууралы жазылған.

3. **Бильге қаған естелиги** жоқарыда көрсетилген Күлтегин естелиги менен бирге Кошо-Цайдам тау алабында Күлтегин естелигинен бир километрдей қашықтықта орналасқан. Бильге қаған, жоқарыда айтылғанындай, Күлтегинниң ағасы, ол 683-жылы тууылып 635-жылы өлген. Могилян ямаса Бильге қаған 698-жылы шад (түрк хәм уйғыр қағанлықларындағы жоқары әскерий административлик атақлардың бири) болған. Бул тууралы естеликтің өзінде де айтылған. Бильге-қаған естелиги өзиниң түри хәм безелиуи жағынан Күлтегин естелигине жүдә уқсас, мазмуны жағынан да жақын, хәте айырым жағдайларда

бирин екіншиси тәкирарлап отырады. Көрсетілген естеликлердің екеуі де Монголияда ең дәслеп табылған жайларында сақланбақта.

4. Енисей естеликтері көп санлы майда жазыулардан ибарат болып, оларда тарихый уақыялар жөнінде бір тутас мағлыұмат берілмейди. Олар тек қысқа, бір неше қатардан туратуғын үзіндилер түрінде сақланған. Бул естеликлер Тува республикасының Хакас автоном областының территорияларынан, Енисей дәрьясының бассейнінде жайласқан. Краснояр крайының Минусинск районынан хәм басқа да орынлардан табылған. Олардың биразы хәзирги уақытта өзлериниң табылған орынларында, ал биразы Минусинск, Ызыл хәм Ленинград музейлерінде сақланбақта.

Уйғыр жазыуындағы естеликлер жоқарыда айтылғанындай, түркий халықларының шығыс топарына киретуғын халық, олардың мәдениаты да жүдә ерте дәуірлерге барып тақалады. Басқа Түркий халықларының басқаларына қарағанда уйғырлар Қытайлылар менен жийи қарым-қатнаста болған. Ислам динин қабыл етпесинен бұрын уйғырлар будда динінде, ал бир гезлери манихей дини деп аталған динге де табынған.

Уйғырлар өзлериниң жазыуына ийе болған, бул жазыуды тилши алымлардың бир қатары Клапрат (Радлов т.б.) әййемги Сирия жазыуы негизінде пайда болған десе, бир қатары (француз Готьяа, рус Бартольд, Малов) согдяин жазыуы негизінде пайда болған дейди.

Уйғыр жазыуындағы түркий тилиниң жазба естеликлеринен төмендегилерди көрсетиуге болады:

1. **“Алтын йаруқ”**. Бул естелик 10-әсирде жазылған, ол уйғырларға будда динин үйретиу ушын қытай тилинен уйғыр тилине перевод исленген шығарма. Оның бир неше қолжазба нұсқалары сақланған. Солардың ең толық түріндеги қолжазба Қытай мәмлекетиниң сары уйғырлар жасайтуғын Ганьсу провинциясының Вунлииг аұылынан рус алымы С.Малов тәрәпинен 1910-жылы табылған. Бул нұсқа 1687-жылы көширилген. Шығарманың “Алтун йаруқ” деп аталыуы-дүньяқумар болмаған әдил патша алтындай жақты жарқырайды деген мазмунда пайда болған.

2. **“Хуастуанифт”** деп аталған түркий жазба естелик әййемги Ийран тиллеринен уйғыр тилине аударылған шығарма. “Хуастуанифт”-уйғырлар арасында манихей динин таратыу мақсетінде пайда болған “Манихейлердің тәубе етиу китабы” болған. Ол 1902-1908-жыллары Қытайдың Турфан, Дунханда қалаларынан үш нұсқада табылған.

3. **Түс жорыу китабы**. Бул китап Шығыс Түркстанда Яр-Хото деген жерден табылған. Онда диний түсиниклер бойынша адам түсинде нени көргенине қарап, оның өмирінде не болатуғынын болжау тууралы айтылады.

4. **“Оғуз-нама”**. Бул шығарма да түркий халықларының ортақ мәдений мүлки есапланады. Онда түркий халықлары арасында эпсана-аңызға айланған ең

ертедеги түркий қәўимлериниң батыры, халықларды бирлестирген әскербасы Оғузхан ямаса Оғуз қаған жөнинде әңгиме етилген. “Оғузнама” бизиң заманымызға уйғыр жазыўдағы тек бир нусқада жетип келген. Алымлардың пикиринше “Оғузнама” шығармасы ең дәслеп 9-10-әсирлерде жазылған деп шама, болжаў айтылады. Бирақ оның түп нусқасы сақланбаған, соннан көширме нусқа ғана бизиң күнлеримизге жетип келген. Бул көширме, жоқарыда айтылғанындай, ески уйғыр жазыўы менен жазылған.

“Оғузнаманың” уйғыр жазыўы менен жазылған бул нусқасы ҳәзир Париждеги миллий китапханада сақланып турған. Бул нусқаны изертлеген профессор А.Щербактың болжаўы бойынша 13-әсирдиң аяғы 14-әсирдиң басында Қытайда уйғырлар жасап турған Турфан қаласында белгисиз кәтип көширген. “Оғузнама” үлкен болмаған көлемдеги шығарма. Ол бар болғаны 21 қағаздан турады. Ол 17 бөлимге бөлинген, шығармада Оғузханның жаслық дәўири, атланыслары, үйлениўи, балаларының сыпатламасы. Урум журтына қарсы жүргизген урыслары, шүршитлер менен урысы, қурылтай шақырып журтына уллы той берип балаларына өзине қараслы еллерди бөлистирип берген ўақыялары баян етиледі.

5. “Қутадғу билиг” шығармасы Орта әсирлердеги еки түрли жазыўда бизиң заманымызға жетип келген мәдений мийраслардың бири. Ол көркем әдебият туўындысы сыпатындағы ең ири, ең көлемли шығарма. Бул шығарманы уйғыр жазыўында ҳәм гези келгенде араб жазыўында сақланған естелик сыпатында сөз еткен мақул болады.

Бул шығарма дәслеп Қараханийлер мәмлекетинде Юсип Хас Хажыб деген шайыр тәрәпинен 11-әсирде жазылған, ол өз шығармасын жазып болып ханға арнаған ҳәм оған саўға ектен. шығарманың аты жоқарыда айтылғанындай “Қутадға билиг” -”Қутайтушы, қутлы бахытлы қылыўшы билим” деп аталып, онда ҳәр бир адам, соның ишиндеги елге басшы болған адам бахытлы болыўы ушын билиў қәжет болған билимлер жөнинде сөз етеди. Шығарманың аяғына дейин тәрбиялық мазмундағы ақыл-нәсиятлар ески уйғыр тилинде баян етиледі. Араб жазыўындағы нусқаларына қарағанда уйғыр жазыўындағы нусқасы кейинирек жазылған. Шығарманың үш нусқасы бизиң күнлеримизге жетип келген, солардың биреўи уйғыр жазыўында, ол 15-әсирде яғный 1439-жылы ҳәзирги аўғаныстанның Херат қаласында көширип жазылған. Бул қолжазба ҳәзир Вена қаласында король китапханасында сақланып турған.

6.“Ҳиббатул-ҳақайық” - “Ҳақийқатлықлар саўғасы” шығармасы жоқарыда айтылған “Қутадғу билиг” шығармасы сыяқлы, назым яғный қосық пенен жазылған ақыл-нәсиятлардан көлеми кишкене шығарма. Оның авторы Ахмед Йугнакий деген адам. Оның өмир жолы туўралы мағлыўматлар сақланбаған, Йугнакий деген тахалусы, яғный шайырлық лақабы оның Йугнақ қаласында

жасағанын аңғартады. Ал бул қала ҳәзир жоқ, ол орта әсирлерде Түркстандағы қалалардың биреуі болған деп болжау айтылады.

Бул шығарманың 11-12-әсирлерде пайда болғаны тууралы алымлардың пикирлери бар, оның 1444-жылы уйғыр жазыуындағы көширмеси Стамбулда сақланады.

7. “Муҳаббатнама” деп аталған Хорезмий лақаплы шайырдың шығармасында уйғыр хәм араб жазыуларында бизиң дәуиримизге жетип келген. Бул шығарманың уйғыр жазыуындағы қолжазбасы Херат қаласында 1432-жылы көширилген. Шығарма көлеми үлкен емес, қосық пенен жазылған, автор өзиниң бул шығармасын Алтын Орданың ханларының бири Жәнибек ханның қарамағында болған Сырдәрья бойындағы Ыоңырат улысының хәкими Муҳаммед Мырза Хожабек деген адамға арнап жазған хәм соған сыйға тартқан. “Муҳаббатнама” шығармасында негизги әңгиме сол Хожабек хәкимниң ерлик, адамгершилик сыпаты, әдиллиги сондай-ақ, шайыр өзиниң инсанға, сүйикли ярға, мақсетке ерисиу ушын сабыр-тақатлы, хәрекетшил хәм бийик адамгершиликли болыуы жөнинде болады.

Сораулар хәм тапсырмалар:

1. Әйемги ямаса ең ески, гөне түркий жазба дәреклер қандай жазыуларда сақланған?
2. Руналық ямаса Орхон-енисей жазыуындағы ескерткишлер тууралы дәслепки мағлыұматлар.
3. “Тонйуқуқ естелиги” қашан табылған, онда не айтылған, ол хәзир қай жерде орналасқан?
4. “Күлтегин естелиги” жөнинде не айтылған?
5. “Билге қаған” естелигинде не айтылған?
6. Енисей естеликлери қай жерлерде табылған?
7. Уйғыр жазыуы жөнинде мағлыұматлар.
8. “Алтун яруқ”, “Хуастанифт” жазба дәреклеринде не тууралы сөз болады, Түс жорыу китабы не жөнинде, олар қай жерден табылған?
9. “Оғуз-нама” не хәққында?
10. Еки жазыуда жазылып сақланып қалған қандай шығармалар бар, олар неге еки жазыуда сақланған?

Әдебиятлар:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности (Тексты и исследования) М.-Л.1951.
2. Айдаров Ф. Көне түрки жазба ескерткиштериниң тили. Алматы,1932.
3. Айдаров Ф., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түрки жазба ескерткиштериниң тили. Алматы,1990

4. Абдурахманов Ғ., Рүстемов А. Қадимги түркий тили. Тошкент,1982.
5. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. Нөкис,1974.Тилимиздиң тарихый дәрекleri.- “Әмиўдәрья” журналы,1970, 2; Әйемги түрк жазыўы естеликleri.- “Әмиўдәрья” журналы,1971,1.
6. Щербак А.М. Огуз-намэ, Муҳаббат-намэ. Памятники древнеуйгурскрой и староузбекской письменности. Москва,1959.

Тема 4. Араб жазыўында ҳәм араб тилинде жазылған естеликлер.

Планы:

1. Түркий филологиясының келип шығыўы.
2. Махмуд Қашғарийдиң “Дийўан луғатит түрк” китабы.
3. Замахшарийдиң “Муҳаддиматүл-әдәб” шығармасы.
4. “Китәбул-мажмуъа” көп тилли сөзлик.
5. “Булғатул-муштақ”-қыпшақ түрклериниң тили.
6. “Китабул-идрак”-түркий тили грамматикасы.
- 7.“Әт-тухфатуз-закийә”-түркий тили бойынша қунлы изертлеў.

Таяныш (тирек) сөзлер: араб тил билими, түркий тиллер, изертлеў себепleri, мамлүклер, араб еллери, түркийлер үстемлиги, шығармалардың жазылыў уақытлары, олардың қурылыслары, маңызы.

Түркий филологиясының келип шығыўы.

Түркий халықларының тиллерин ҳәм әдебиятын илимий тийкарда үйрениў жумысларының басланыўы орта әсирлерде жүзеге келди. Оның пайда болыўында классикалық араб филологиясы бойынша тәлим алған филолог алымлардың хызметleri жүдә үлкен орынға ийе болды. Түркий тиллери бойынша дәслепки мийнетлер араб тилинде араб ҳәм басқа халықлардың (түркий ҳәм ийран)

ўэкиллери тэрэпинен араб тили бойынша мийнетлериниң үлгисинде жазылды. Классикалық араб филологиясының моделлери, методлары басшылыққа алынды.

Классикалық араб филологиясының туўындылары 7-эсирде, оаннан да бурынғы дәўирлерде пайда болған. Араб филологиясы, соның ишинде араб тил билими 8-14-эсирлерде жүдә нәтийжели болған. Тилши алымлардан бул дәўирлерде Ийса эс-Сагафий (8-эсир), Сибаўйхий (8-эсир), эл-Мубаррэд (9-эсир), ад-Динаўарий(9-эсир), эз-Замахшарий (12-эсир), Эбу-Хаййан (14-эсир) сыяқлы алымлар араб тили грамматикасы бойынша, эл-Әсмайий(9-эсир), эбу Убайда (9-эсир), Муҳаммэд эл-Әнбэрий (10-эсир), Абдулла ибн Ўутайба (9-эсир) араб лексикографиясы бойынша өзлериниң жүдә үлкен жумысларын жазып қалдырған еди. араб лексикографларынан исмайыл эл-Жәўхэрий (10-эсир) сөзлик дүзиўди бириши болып алфавит принципине негиз салған алым болды.

Араб филологиясында үлкен тэжирийбелерди пухта үйренген ҳәм солардың принципери менен методларын басшылыққа алған түркий халықлары уллы перзенти Маҳмуд Қашғарий түркий тиллерин биринши болып илимий негизде материаллар жыйнап изертлеп түркий филологияның негизин салды. Ол өзиниң шығармасын араб тилинде жазды, оның бул шығармасы түркий тиллери бойынша өте қунлы жазба естелик болды.

Маҳмуд Қашғарийдиң “Дийўан луғат-эт түрк” шығармасы.

Енисей-Орхон жазба естеликлери әйемги түрк (руна) жазыўы ҳәм әйемги уйғыр жазыўлары, ҳәриплери менен жазылып, түркий қәўимлер еле ислам динин қабыл етпеген заманларда дөретилген дәреклер еди. X-XI эсирлерден баслап түркий жазба естеликлер негизинен араб тилинде ҳәм араб жазыўында хатқа түсирилип, оларда ислам дининиң руўхы, тәсири анық көринеди. Солай да болса XI эсирдиң ахырғы шерегинде жазылған уллы алым Маҳмуд Қашғарийдиң “Дийўан луғатит-түрк” (“Түрк тилиниң дийўаны жыйнағы”) деп аталған оғада үлкен шығармасында исламға дейинги әйемги түрк қәўимлериниң көп санлы қосықлары, жырлары орын алған.

X эсирдиң ахырында Орта Азияда ҳүким сүрип келген ийран тилли Саманийлердиң ҳәкимлиги түрки қәўимлер тэрэпинен қулатылып, ҳәкимлик түрки қәўимлерден Қараханийлер династиясының қолына өткен еди. Усы ўақыттан баслап Орта Азиядағы ийран тилли халықлардың көпшилигиниң түрклесий ағымы күшейди. Қараханийлер мәмлекети дүзилгеннен кейин көп кешикпей ол бир неше бөликлерге бөлинип, олар өз алдына басқарылатуғын мәмлекетлик бирлеспелерге айланады, оларды түркий ҳәкимлер басқарады. Түркий ҳәкимлердиң сарайларында түрк ҳәм фарсы тиллеринде жазатуғын алымлар, шайырлар жәмленеди, оларға түркий ҳәкимлер ғамхорлық ислейди. Өзкенд, Қашғар қалалары Қараханийлер мәмлекетиниң сиясий, мәдений ошақлары болған еди.

Х әсирдің ортасынан баслап ислам динін қабыл еткен түркий қәуімлердің мәдени турмысында, әдебий дәретпелерінде араб-ислам мәдениатының, илиминің, тилинің хәм әдебиятының тәсири күшейди, араб тили илиминің үлгилери, араб поэзиясындағы өлшем қағыйдасы болған аруз дүзими түркий тиллерин изертлеуде хәм түркий тилде шеър жазыуда үлги, негиз сыпатында қолланыла баслады. Соның нәтийжесінде ХІ әсирде түркий тилде пүткил дүньялық әхмийетке ийе болған тунғыш китаптар пайда болды болды. солардың бири ХІ әсирдің уллы алымы Махмуд Қашғарийдың жоқарыда аталған “Дийұан луғатит-түрк” (“Түрки тиллердің жыйнағы”) деп аталған мийнет болды.

“Дийұан луғатит-түрк” Махмуд тәрәпинен Бағдад қаласында жазып питкерилген деп шамаланады. Автор туұралы мағлыұматтар жүдә аз, ол Ыссық-Көлдің жанындағы Барсхан деген қалада туұылып өскен. Алымлардың пикиринше Махмуд Қашғарийдың өзи де Қараханийлер династиясынан болған. Өзинің сиясий душпанларынан бас сауғалап дерлик он жыл даұамында қәуімлер жасайтуғын ұәлаятларда сандалып гезип жүрген. Өзинің усындай сапар-саяхатларында түрклер туұралы жүдә кең материаллар жыйнаған. Ахыр аяғында сол дәуірдеги араб халийфелигинің Аббасийлер династиясының пайтахты Бағдад қаласына барып мөкан басады. Бул пайытларда Бағдад шәхәри түркий қәуімлерден Сельжуклер тәрәпинен басып алынып Халийфеликте түрклердің үстемлиги орнап олардың тәсири күшейген еди. Түркий қәуімлердің тили, олардың жасап атырған орынлары, үрп-әдетлери, мусылманларға тән болған түркий дүньятаныұ хәм басқа да көп нәрселер хаққында түсиник беретуғын китап сол дәуір хәм келешек ушын әхмийетли екенін түсинген Махмуд Қашғарий өзинің бул мийнетин жазды.

Түрклер жайласқан жерлер бойлап гезиуге Махмуд Қашғарийди мәжбүрлеген себеплер қандай болса да, мейли ол өзинің душпанларынан жасырыныұға умтылыұ болды ма, яки оның саяхатының мақсети дүнья таныұ болды ма, бәрибир, алым жүдә бай тил хәм әдебий материаллар жыйнаұға миясар болды.

Орта әсирлердеги кең өрис алып раұажланған араблардың мәдениатының бир тараұы болған араб тил билими менен тиккелей байланыста жүзеге келген түркологияның тийкарын салыұшы Махмуд Қашғарийдің “Дийұан луғатит-түрк” атлы мийнети түркий тиллеринің тарийхын сондай-ақ, түркий халықларының улыұма мәдениатының тарийхын үйрениуде қунлы материаллар беретуғын теңи жоқ дәрек болып қалмақта. Көп заманлар даұамында жумбақ болып келген биймәлим алым Махмуд Қашғарийдың бул мийнети әсирлер даұамында сансыз араб қолжазбаларының арасында көзге түспей белгисиз болып келди. Ол тек жақында ғана усы әсирдің басларында Түркияда Әлий Әмир Диярбәкирли исмли адамның жеке үй китапханасынан табылып, түрк алымы Ахмед Рифат тәрәпинен 1912–1915-жыллары Стамбулда басылып шықты.

Мине усы ўақыттан баслап эжайып алым Махмуд Қашғарийдің оның мийнетинің аты дүньяның барлық еллери бойлап салтанат пенен өзиниң жеңисли жүрисин баслады. Түркология илиминің палўаны болған Махмуд Қашғарийдің бул мийнети салыстырып изертлеўди саналы түрде илимий принцип етип тийкарға алған шын мәнисиндеги түркий энциклопедия болып есапланады. Бул мийнет өзиниң илимий баянламасының дәллиги, ондағы берилген материаллардың байлығы жағынан ҳешбир теңи жоқ шығарма.

Бул шығармадағы түркий қәўимлердің тарийхы, фольклоры, мифологиясы бойынша оғада бай мағлыўматлар бериледи. Айырым сөзлерди түсиндириў ушын автор тәрeпинен жүдә көп санлы қосықлар, нақыл-мақаллар, ҳәр түрли сөйлемлер келтириледи ҳәм бир қатар сөзлердің этимологиясын бериўге ҳәрекет исленеди. Айта кететуғын бир жағдай, Махмуд Қашғарий өзиниң бул уллы дәрeтпесин жазғанда ол дәўирде оған үлги боларлықтай басқа мийнет исленген жоқ еди, ол бул тараўда өз бетинше, өзинше жол салды, материалларды жыйнаўда, оларды бир тәртипке келтириўде өзинше метод қолланды, соның менен бирге ол патриотлық сезимди басшылыққа алып түркий тиллериниң сол дәўирдеги мусылман еллеринде халық аралық илим тили дәрежесине көтерилип гүрлеп турған араб тилинен ҳешқандай кем емеслигин дәлийлледи.

Тиллердің дәслеп бир-биринен айырмашылығының аз болғаны, олардың бир-биринен айрылыўы раўажланыў процессинде жүзеге келгенлигин принципке алып, Махмуд Қашғарий ҳәр түрли түркий тиллериниң өз ара сеслик сәйкес келиўлерин, олардағы даўыслылардың сингармонизмлик өзгешеликлерин ҳәм ол өзиниң жумысының бастан аяғына дейин тийисли орынларда формативлик суффикслер ҳәм инфекслер ҳәм соған усаған қубылысларды жүдә дәл көрсетип өтеди.

IX әсирдің өзинде-ақ бул эжайып алым тәрeпинен түркий тиллериниң фонетикасының, морфологиясының тийкарғы нызамлары түпкиликли үйренилип анықланған еди. Соның ушын да Махмуд Қашғарийдің өзиниң мийнетинде мақтаныш пенен айтқан: “Мен өзине теңлеси жоқ китап жаздым. Мениң мийнетим үлги болсын деп сөзлердің тийкарын, олардың келип шығыў себеплери менен қоса баянладым ҳәм олардың қағыйдаларын анықладым. Сөзлердің ҳәрбир топарын баянлағанымда сөзлердің қубылыўын дәлийллеп бердим. Өйткени данышпанлық әпиўайы шынлықлардан келип шығады” деген сөзлери жүдә әдил айтылған.

Махмуд Қашғарий соның менен бирге түркий тиллерин тарийхий салыстырмалы үйрениў исиниң де атасы болып есапланады. М.Қашғарий өзиниң мийнетинде салыстырмалы планда уйғыр тили бойынша көп материаллар келтиреди, ол тил китапта түрк тили ямаса ҳақан түрклериниң тили деп аталады. Бундай деп аталыўы орайы Қашғарда болған Қараханийлер патшалығы мәмлекетинде әдебий тилдің уйғыр-қарлуқ тили болыўы менен байланыслы

болған. Сондай-ақ қыпшақ, оғуз тиллери бойынша да материаллар келтириледі, оларды яғнай оғуз хәм қыпшақ тиллерин, өз ара жақын тиллер деп қарайды хәм оларды уйғыр тилине қарсы қойып салыстырып тексереди.

“Дийўан луғат-ит түрк”те түркий тиллериниң басқа тармақлары бойынша да бай материаллар келтириледі. Ең жақын туўысқан тиллердиң қатарында қырғыз, қыпшақ, оғуз, тухсей, чигиль, ығрақ, чаруқ, башқурт тиллерин киргизеди. Бул келтирилген тиллерден өзгешерек тиллерде сөйлейтуғын түркий халықларының қатарында Махмуд Қашғарий булғар хәм суўар хәм Византия менен шегарада жасайтуғын печенеглердиң тилин көрсетеди. Автордың көрсетиўи бойынша чумул, қай, ябақу, татар, басмын қәўимлери басқа тилде сөйлеген, олар түркий тилинде де сөйлей билген. Махмуд Қашғарий көрсеткен бул соңғы тиллерди профессор Н.А.Баскаков сол дәўирдеги монгол тиллериниң диалектлери болыўы мүмкин деген жүдә орынлы болжаў айтады.

“Дийўан луғат-ит түрк” китабында барлық түркий сөзлердиң қурамындағы сеслердиң санының кем-кемнен көбейип барыў тәртиби, мәселен, еки хәриптен, үш хәриптен, төрт хәриптен, бес хәриптен туратуғын сөзлер тәртиби бойынша орналастырылған. Китапта атаўышлар менен фейиллер ажыратылып қаралады, сондай-ақ түркий тиллериниң фонетикалық хәм морфологиялық характеристикасы хәм олардың тиллик белгилери, географиялық тарқалыўы бойынша классификациясы берилген. Солай етип, Махмуд Қашғарийдың мийнетинде түрки тиллериниң эпийўайы берилиўи менен шекленбей, лексика хәм грамматика тараўында салыстырмалы тарийхый экскурслер берилип, соның жәрдеми менен тиллердиң өз-ара туўысқанлық жақынлығын анықлаған.

XI әсирдиң жетик алымы Махмуд Қашғарий өзиниң бул мийнетин жазыўды хижрий сәнениң 466 (1074) жылы баслап оны 469(1076) жылы жазып тамамлаған. Бул мийнет үлкен көлемли үш томнан ибарат. “Дийўани луғат-ит түрк” шығармасының тек бир данасы ғана сақланып қалған хәм бизге келип жеткен. Бул қолжазбаны Махмуд Қашғарий өзи жазған түп нусқадан арадан еки жүз жыл өткеннен кейин Сириялы алым Мухәммәд ибн Абубәкир ибн Абулфатах Дамашқий деген адам көширип жазып, соның көширмеси бизге жетип келген.

“Дийўан луғат-ит түрк” өзиниң атамасы жағынан сөзлик деп аталғаны менен, ол тек ғана сөзлик шегинде қалмайды. Ол сол дәўирлердеги Орайлық Азия халықларының тарийхынан жүдә қунлы мағлыўматлар беретуғын әхмийети оғада зор дәрек. Бул мийнет жоқарыда айтылғанындай, биринши ирет Түркияда Ахмед Рифат хәм Бесим Аталай тәрәпинен басылып шықты. Ал бурынғы Советлер аўқамында ол биринши болып өзбек тилине аўдарылып басып шығарылды. Ол түркий тиллериниң, соның ишинде қарақалпақ тили хәм әдебиятының тарийхын үйрениў ушын әхмийетли дәрек болып есапланады.

“Дийўан луғат-ит-түрк” китабында дерлик хәмме түрки халықларының тиллери, әдебияты, этнографиясы бойынша бай материаллар берилип, олардан

хәзир көпшилик түркий халықларының тиллериниң, әдебиятларының хәм халықтың өзиниң тарийхын изертлеўде пайдаланыўға болады. Гейпара тилшилердиң айтқанларындай, “Дийўан” материалларын анаў яки мынаў халықтың тарийхына, әдебиятына, тилине жақын деп үстиртин жуўмақ шығарыў менен бул дәректин материалларының қунын анықлап болмайды. Оның хәзирги халықларға, олардың тиллерине, тарийхына, әдебиятына қатнасын анықлаў ушын естеликтеги тил, әдебий, тарийхий фактлерди хәр тәреплеме хәм кең түрде хәзирги жанлы тиллерге, сол тиллердеги аўызеки хәм жазба әдебиятларға қатнасын фактлер, мысаллар менен салыстырып изертлеп, олардағы жақынлықты хәм қашықлықты анықлаў зәрүр.

Махмуд эз-Замахшарийдиң “Муқаддимат-әл-әдәб” шығармасы. Махмуд Қашғарийдиң түркология илимине тийкар негиз салған белгили шығармасы жазылып атырған бир дәўирде 1075-жылларда түркий халықлар жасаған мәдений орайлардың бири болған Замахшар деген аўылында хәзирги Түркменистанның Ташаўыз областының аймағында Махмуд ибн Омар эз-Замахшарий дүньяға келди. Ол 1144-жылы Үргениш қаласында қазаланған. Туўылған аўылының атын өзиниң илимий хәм әдебий шығармаларында тахаллус-лақап қылып алып эз-Замахшарий аты менен дүньяға танылған.

Өмирбаянынан мағлыўматлар бойынша ол хат таныўды, китап оқыўды өз үйинде атасынан үйренген, атасы өзиниң қышлағындағы мешитте имам хатиб болған адам. Кейин Махмуд Хийўада белгили устаз Әбүў Мунзарға шәкирт болады, буннан соң Бухара медреселеринде илим үйрениўди жалғастырады. Илим үйрениўди даўам етип Бағдат қаласында болады, кейин Мәдийне қаласында илимин тереңлестириў ушын еки жыл жасайды. Шайхлық дәрежеге жетиседи. Ол бир гезлери аттан жығылып бир аяғы ақсақ болған. Ә-Замахшарий өз заманының жүдә даңқылы, атақлы алымы хәм шайыры сыпатында танылып “Устазы араб ўәл әжәм” (“Араб хәм араб емес халықлардың устазы”) деп аталған. Өзиниң шығармаларын араб тилинде жазды. Араб тил билиминде оның “Муфассал” шығармасы барлық мусылман еллериндеги медреселерде араб тили оқытылатуғын қолланбалардың ең ағласы болған.

Өз дәўириниң алымлары тәрәпинен Замахшарий “Жаруллах” (“Алланың досты, қоңсысы”) деген лақап алған, ол күншығыс илиминиң, мәдениятының раўажланыўына үлкен үлес қосты, ол философия, тарийх, әдебияттануў, тил билими илимлерине қатнаслы 500 ден көбирек шығарма жазды. Замахшарий Арабстанның Мәкке, Мәдийне қалаларында еки жыл болып қайтып келгеннен кейин өзиниң “Муқаддиматил-әдәб” (“Әдеп илимине кирисиў”) шығармасын жазды. Өзиниң бул шығармасын 1127-1156-жыллары Хорезм мәмлекетин басқарған Хорезмшах Атсызға арнап оған сыйға тартқан. Бул шығарма негизинен араб тил билимине арналған болып, онда араб сөзлерин тематикалық принципте баянлаған. Замахшарийдиң Муқаддиматил-әдәб шығармасы да тек ғана сөзлик

емес, онда араб тилинің грамматикалық структурасы да баянланған. Бул шығарма тек араб тилин, араб тил билими тарихын үйрениў ушын емес, соның менен қатар түркий халықлары тиллеринің тарихын изертлеп үйрениў ушын да маңызға ийе. Шығарманың сөзлик бөлиминде көп ғана арабша сөзлердің парсыша, монғолша аудармалары менен бир қатарда түркийше аудармалары да берип барылған. Мине усы бөлими түркология илими ушын материал береді. Бул шығарманың 1305, 1492-жыллары көширилген еки нұсқасы сақланып қалған.

“Китаб мажмуъ таржуман түркий ўэ ажамий ўэ моғолий ўэ фарсий” (“Түркий, араб, монғол, фарсы тиллеринің аударма жыйнағы китабы”). Ол аты белгисиз автор тәрәпинен XIII-әсирде Египетте (1245-жылы) жазылған. Оның қолжазба нұсқасы Голландияда Лейден китапханасында сақланады. Сөзликтің бул қолжазба нұсқасын Түркияның Кения қаласының турғыны Халил ибн Муҳәммәд ибн Юсип исмли кәтиб көширип жазған. Бул сөзликті түркологияда қысқаша “Таржумани түркий ўэ арабий” (“Түркий-арабша сөзлик”) деп атайды. Сондай-ақ, түркологияда “Хоутсма сөзлиги” деген атама менен де белгили болды. Себеби бул жазба дәрек биринши ирет голландиялы алым Мартин Теодор Хоутсма тәрәпинен изертленип. Немец тилине аударылып Лейденде 1894-жылы басылып шыққан еді.

Китәб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак (Түрк тиллерин үйрениў китабы) деп аталған жұмыс XIV әсирде араб тилинде жазылған. Оның авторы Әсийр әд-дин Әбүү Хаййан исмли адам. 1265-жылы Андалуздағы(Испания) араб халифатының басқарыў хәм мәдений орайы болған Гарнатта қаласында туўылған адам, соң халийфалық қулағаннан кейин Мамлүклердің қол астында болған Египетке кеткен хәм усы жерде 1344-жылы қазаланған.

Әбүү Хаййан белгили тил маманы болып бир қатар илимий жұмыслардың авторы болған. Солардың ишинде түркий тиллери туўралы жазған Китаб әл-идрак оның үлкен мийнети есапланады. Автордың бул китабы 1312-жылы (хижрий 712-жылы) Каир қаласында Мәлик Салих медресесинде жазып питкерген. Шығарманың еки қол жазбасы сақланған, оның биреуи Түркияда Стамбул қаласында Бағдад мешити қасындағы Вали әд-дин Әфәнди китапханасында, екіншиси Стамбул университетинің Халис Әфәнди қолжазба фондында сақланады.

Бул мийнет дәслеп 1891-жылы түрк филологи Мустафа бей тәрәпинен басып шығарылды, екінши илимий баспасы 1931-жылы Стамбулда Ахмед Жафар оғлы тәрәпинен иске асырылды. Китап үш бөлимнен турады: 1) Түркше-арабша сөзлик, 2) Морфология, 3)Синтаксис. Бул грамматика араб тилинің грамматикасы үлгисинде жазылған.

“Ҳилийат үл-лисан ўэ ҳалибәт үл-байан” (“Тилдің көркемлиги хәм түсиндириў жоллары”) деп аталған араб тилинде жазылған мийнеттің авторы Әс-Сәййид Жамал-әд-дин ибн әл-Муханна исмли алым. Оның бул

шығармасының алты нұсқасы сақланған. Олар Лондон, Париж, Берлин хәм Стамбул қалаларындағы кітапханаларда сақлаулы тұрыпты.

Бұл естеликті изертлеген П.М.Мелиоранскийдің пикиринше бұл шығарма 13-әсирдің аяғында 14-әсирдің басларында жазылған, оның бес нұсқасын П.М.Мелиоранский “Араб-филолог о турецком языке” деген атамада (Спб,1900) бастырып шығарды. Стамбул нұсқасын түрк алымы Килисли Ахмед Рифат (1876-1953) *Kitab hiluat al-lisan va halvat al-veyan yahud lug’ati farsi, tu’rkshe, mog’olsha* (İstambul, 1919-1921) кітап етип басып шығарды. Ибн Муханнаның бұл шығармасында арабша-түркше сөзлик пенен бир қатарда оғуз тиллеринің фонетикасы, грамматикасы бойынша мағлыұматлар орын алған.

“Китабу булғат әл-муштақ фи-л-луғат әт-түрк үә-л-қыбчақ” (“Түрк хәм қыпшақ тилин билиұди қәлеушилер ушын керекли кітап”) деп аталған араб тилинде жазылған әмелий қолланба. Авторы Жамал-әд-дин әт-түркий исмли алым, бұл мийнетин польшалы профессор А.Зайончковскийдың болжауы бойынша 14-әсирдің биринши ярымында Сирияда жазған. Көлеми 166 бет. Бұл шығарманың жалғыз бир қолжазбасы хәзирги ұақытта Париждеги миллий кітапханасында сақланады. Ол еки бөлимнен турады, биринши бөлимінде исмлер, екінши бөлимінде феийллер келтирилген.

“Әл-қауанийн әл-күллийә ли-забти луғат әт-түркийә” (“Түркий тилин ийелеу ушын қағыйдалар жыйнағы”) деп аталған авторы белгисиз бұл шығарма 14-әсирдің аяғында, 15-әсирдің басларында Қубла Русь далаларынан Египетке көшип барған түркий қәуимлерден қыпшақ хәм оғузлардың тиллеринің материалларында жазылған. Оның түп нұсқасы Стамбулда Вели-әд-дин кітапханасында сақланады. Оны түрк алымы Килисли Рифат 1928-жылы түрк тилинде, ал Венгриялы алым С.Телегди немец тилине аударып 1937-жылы басып шығарды.

“Әл-Қауанийн” еки бөлимнен турады: грамматика хәм сөзлик (500 ге жақын сөз келтирилген).

“Китаб әт- тухфа әз-зәкийә фи-л-луғат әт-түркийә” (“Түрк тили бойынша зийрек сый”). Авторы белгисиз бұл шығарма изертлеушилердің шамалауы бойынша 14-әсирде Сирияда жазылған. Бұл шығармада да сол дәуірлерде Египет хәм Сирияда мамлүк қыпшақларының үстемлик етип тұрған заманында жергиликли араблардың қыпшақ тилин үйрениу бойынша қолланба сыпатында жазылған. Хәзирги ұақытқа бұл қолланбаның тек бир қолжазба нұсқасы жетип келип, ол Стамбулда Вели-әд-дин Әфәнди кітапханасында сақланады.

Кітап үш бөлимнен турады. Биринши бөлимінде қысқа кирисиу хәм қыпшақ тилиндеги сеслерди араб хәриплери менен берилиу тәртиплери жөнинде айтылады. Екінши бөлимінде қыпшақ тилинің сөзлиги берилген, сөзлер араб хәриплеринің орын тәртиби бойынша берилип, дәслеп араб сөзлери кейин

олардың араб тилиндеги переводлары келтириледі. Үшінші бөлімінде қыпшақ тилинің грамматикалық қағыйдалары берілген.

Бұл естелик бойынша түрк алымы Фуад Көпрулизаде, поляк Зайончковский, венгер Т.Халаши, түрк Бесим Аталай хәм басқалар изертлеу жұмыстарын жүргізген.

Сораулар хәм тапсырмалар:

1. Түркий филологиясының келип шығыуына түрткі болған тарийхий жағдайлар.

2. Классикалық араб филологиясыең көрнекли ўәкиллери кимлер болған?

3. Түркий филологиясының баслаушысы ким, оның қандай шығармаларын билесиз?

4. Махмуд Қашғарий жасаған дәуирдің сыпаты.

5. “Дийўан луғат-ит-түрк” шығармасының филология илими ушын теңи жоқ маңызы.

6. Замахшарийдың түркий филологияға қатнаслы илимий жұмысы туўралы не билесиз?

7. Орта әсирлерде түркий тиллер туўралы араб тилинде жазылған араб алымларының қандай шығармалары бар?

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.,1962

2. Ыайдаров Ә., Оразов М. Түркитаныўға кириспе. Алматы,1992.

3. Кучқартаев И., Исаев Б. Түркий филологияға кириш. Тошкент,1997.

4. Аманжолов А. Түркий филологиясына кириспе және жазыў тарихы. Алматы,1996.

5.Наджип А. Заслуги арабских филологов в области изучения тюркских языков.-Семитские языки, вып. М.,1965.

6. Маженова М.Н. Абу Хайян-исследователь кыпчакского языка. АКД, Алма-Ата,1969.

7. Қурышжанов А. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв, АКД. Алма-Ата,1973.

8. Хамидов Х. Араб алымлары ата-бабаларымыздың тили ҳаққында.- Әмиўдәрья журналы,1972,?2; Ыарақалпақ тили тарийхының очеркleri, Нөкис,1974.

Тема 5. Араб жазыуында түркий тилде хәм латын, армян жазыуларында жазылған жазба естеликлер.

Планы:

1. Түркий жазба естеликлериниң араб жазыўында жазыла баслаўы ҳәм уйғыр жазыўын қысып шығарыўы.

2. Уйғыр ҳәм араб жазыўларында сақланған дәслепки түркий жазба естеликлер (“Кутадғу билиг”, “Ҳиббатүл ҳақайық”, “Муҳаббат-нама”).

3. Ахмед Ясаўийдиң ҳәм Сүлэйман Бақырғанийдың (Ҳәким-ата) ҳикметлери араб жазыўында жазылған ең дәслепки түркий жазба естеликлер.

4. “Кыссасул-әнбия”, “Хысраў-Шийрин”, “Гүлистан бит-түркий” шығармалары.

5. Орта Азия ханлықларының жарлықлары.

6. Алтын Орда ҳәм Европа қатнасықларында латын тилиниң қолланылыўы.

7. “Кодекс-куманикус” латынша жазылған түркий тили естелиги..

8. Түркий халықларының армянлар менен қатнасы.

9. Каменец, Подольск қалаларындағы армян колонияларында армян жазыўында қыпшақ тилинде жазылған “Төребитик” нызамлар жыйнағы.

Таяныш (тирек) сөзлер: араб жазыўы, уйғыр жазыўы, параллель қолланыў, түркий естеликлер, Яссаўий, Ҳәким-ата, Рабғузий, Гүлистан, жарлықлар, саяхатшылар, Европа, Алтын Орда, қыпшақлар, кодекс, армянлар, колониялар, нызамлар.

Орта азия, Шығыс Түркстан ҳәм Волга бойларындағы түркий халықларға ислам дини орнатылмастан бурын бул халықларда жазба естеликлер ҳәр түрли жазыўларда болды. Шығыс Түркстанда уйғырлардың ертеден киятырған уйғыр жазыўы қолланылды. Бул уйғыр жазыўы Шығыс Түркстан, Орта Азия ҳәм Волга бойларындағы түркий халықлар ислам динин қабыл еткеннен кейин де көп ўақытлар даўамында араб жазыўы менен қатар қолланылып жүрди. Булардан басқа исламнан бурын Хорезмде ески Хорезм жазыўы қолланылған, бирақ ол уйғыр жазыўы сыяқлы ислам динин Хорезм журты қабыл еткеннен кейин де араб жазыўы менен қатар қолланып жүрмеген, ол қолланыўдан пүтинлей шығып қалған.

Түркий халықлардың ислам динине кириўи бир тегис болмай, ҳәр регион, аймақ, улыс ҳәр түрли дәўирде қабыллаған. Бул процесс 9-әсирден баслап 14-әсирге дейин даўам еткен.

Араблар өзлери басып алған жерлерде ислам динин ендириў менен бирге жергиликли халықларға араб жазыўын киргизген, бурынғы жазыўларды, оларда жазылған китаптардың бәрин жоқ қылған. Түркий халықларының ислам динине кирип араб жазыўына өтиўи бир тегис болмағаны себепли түркий халықлары ушын өз дәўиринде бир қанша қолай болғаны ушын ислам динине кирип араб жазыўы ендирилгеннен кейин де уйғыр жазыўы менен китап жазыў ислери даўам еткен еди. Соның ушын да бир қатар түркий жазба естеликлер ҳәм уйғыр

жазыўында, хәм араб жазыўында жазылып олардың нусқалары бизиң күнлеримизге жетип келген.

Жоқарыда айтылғанындай, уйғыр жазыўы менен бир қатарда араб жазыўында жазылып сақланып қалған яғный еки түрли жазыўда жазылып сақланған түркий тиллериндеги жазба дәреклердиң қатарына Юсип Хас-Ҳажыбтың “Кутадғу билиг” (“Қут-бахытқа жеткерийши билим”), Ахмед Югнакийдиң “Ҳиббатул-хаққайық” (“Ҳақыйқатлықлар саўғасы”), Хорезмийдиң “Муҳаббат-нама” шығармалары киреди. Бул шығармалардың еки түрли жазыўда сақланыўы ислам дини едилрилгеннен кейин оның менен бирге кирген араб жазыўы менен бурынғы уйғыр жазыўының ортасында болған гүрестиң көриниси десе болады. Ақыр-аяғында араб жазыўы уйғыр жазыўын қысып шығарды, түркий тиллериниң жазба мийраслары тек араб жазыўында жазыла баслады.

Уйғыр хатында хәм араб хаты менен жазылған түркий тиллериниң ең ири естелиги “Кутадғу билиг” шығармасының араб жазыўында еки нусқасы сақланған.

“Кутадғу билиг” шығармасының араб жазыўындағы бир нусқасы-Каир қолжазбасы 14-әсирдиң биринши ярымында жазылған, хәзир ол Каир қаласындағы Кедибен китапханасында сақланады. Бул нусқа немец алымы мориц тәрәпинен 1896-жылы табылған. Усы нусқадан көширилген В.Радловтың қолжазбасы Россия Илимлер академиясының Шығыс таныў институтында сақланады Бул шығарманың араб жазыўындағы екинши нусқасы -Наманган нусқасы 1914-жылы А.З.Валитова тәрәпинен Наманган қаласынан табылған. Өзбек алымы А.Фитрат 1924-жылы оны Ташкентке әкелип илимий изертлеў институтына тапсырған, хәзир ол Өзбекстан Илимлер академиясы Беруний атындағы Шығыс таныў институтының қолжазбалар фондында сақланады. Оны В. Радлов 1891-жылы Санкт-Петербургда басып шығарды.

“Ҳиббатул-хаққайық” шығармасының араб жазыўында көширилген нусқасы сақланған. Солардың бири Стамбулда Шайхзада Әбдиразақ Бахши тәрәпинен 1480-жылы араб хәм уйғыр жазыўларында көширип жазылған қолжазба Стамбулда Ая София китапханасында сақланады. Бул шығарманың және бир нусқасы ол да 14-әсирде көширип жазылған, хәзир Стамбулда Топ қапы сарайы музейинде сақлаўлы. Булардан басқа бир неше қолжазбалары Анкара қаласында хәм Берлинде сақланады.

Хорезмийдиң жоқарыда айтылған “Муҳаббат-нама” шығармасының араб жазыўындағы нусқасы 1508-1509-жыллары көширилген, бул туўралы академик А.Самойлович биринши болып хабарлаған еди. Қолжазба хәзир Британия музейинде сақланады.

Араб жазыўларында түркий тилинде жазып қалдырылған жазба естеликлердиң саны оғада көп. Олардың барлығына тоқтап әңгиме қыюыў жүдә

көп уақытты талап қылады хәм ол бизиң бул жұмысымыздың уазыйпасына кирмейди. Соның менен бир қатарда ири жазба естеликлер жөнинде сөз болады.

Ахмед Яссауийдиң ҳикметлери. Хожа Ахмед Яссауий 11-әсирдиң екинши жартысында Сырдарьяның орта жағасы Түркстан қаласына жақын жердеги Яссы аўылында шайх Ибраҳимниң үйинде дүньяға келеди. Анасы Уарашаш исмли ҳаял еки ул туўады, үлкени Ахмед, кишкенеси Садир. Ахмед жигирма жасында Муўса хожа қызы Айшаға үйленеди, оннан Наўрыз хәм Гәўхар исмли бир ул, бир қыз туўылады.

Ахмед Яссауий түркий тасауўыф яғный суўпылық жолын нәсиятлаўшы поэзияның жүдә көрнкли ўәкили, талантлы шайыр. Ол суфизмге тән диний философиялық ағымның негизин салған тулға. Оның шайырлық даңқы Орта Азия, Қазақстан, Едил, Жайық бойларындағы түркий халықларға кеңнен таралған. Хожа Ахмед Яссауийдиң туўылған жылын бир қатар жазба дәреклерде 1041-жылы деп көрсетиледи хәм 1166-жылы Түркстанда қазаланғаны айтылады. Ол дәслепки тәлимди Түркстандағы белгили шайх Арысланбаптан алады, ер жете келе Бухара медресесинде билим алады. Бул жерде ол атақлы алым Юсип Хамаданийдиң шәкирти болады. Түркстанға қайтып келип шайхлық, пирлик хызметин баслайды, оның дөгерегине көп санда шәкирт-суўпылар жыйналады, оларға суўпылық жолларын үйретеди хәм ислам дини, оның шәрият нызамларын үгит-нәсиятлаитұғын қосық, өлең түриндеги ҳикметлер(даналық сөзлер) жазып халық арасында жүдә үлкен хұрметке ийе болады.

Ахмед Яссауий мийрасларының (лирикаларының) негизги оның ҳикметлери, яғный “Даналық китабы” деп алататуғын ғәзеллер, өлеңлер жыйнағынан турады. Оның араб жазыўындағы ең ески қолжазбасы ҳәзир Стамбулда сақланады. Ахмед Яссауий ҳикметлери биринши ирет 1836-жылы Казан қаласында басып шығарылды. Екинши ирет Казанда 1887-жылы басып шығарылды, ал 1912-жылы Ташкентте басып шығарылды.

Яссауий ҳикметлери Орта Азия хәм Дәшти қыпшақ далаларындағы халықлар арасында кеңнен таралған. Олардың тили жүдә эпиўайы, жайдары, жай халыққа өте түсиникли, олардың тилин изертлеген алым, профессор А.Боровков хәм Әмир Нәжиpler ҳикметлердиң тилин қыпшақ-оғуз әдебий тили деген пикирди айтады. Солай етип араб жазыўына қыпшақ-оғуз әдебий тилинде ең дәслепки әдебий шығарма Яссауий ҳикметлери есапланады.

Хәким-ата Сүләймен Бақырғаний ҳикметлери.

Сүләйман Бақырғаний 12-әсирдеги суфизм тәлийматының көрнекли ўәкиллериниң бири Ахмед Яссауийдиң шәкирти. Ол 1123-жыллар шамасында Хорезм ойпатындағы Бақырған аўылында туўылған. Халық арасындағы аңыз-әңгимелерге қарағанда Сүләйман Бақырғаний Ахмед Яссауийден көп жыллар тәлим алып, кейин сол Бақырғанға келип өз суўпыларына пир болып устазлық

қылған хәм өзиниң устазы Яссаўий ҳикметлерине уқсаған өлең, ғәззел түриндеги ислам динин халық арасында нәсиятлаған ҳикметлерин жазған.

Бақырғаний 1186-жылы дүньядан өткен. Оның жасаған мәканы хәзирги Қарақалпақстанның Қоңырат районында, оның қәбири де сол жерде, ол Хәким-ата деген ат пенен белгили болған. Оның шығармалары да Орта Азия, Қазақстан, Волга бойларындағы түркий халықлары арасында кең тараған, адамлар оларды ядлап айтып жүрген.

Сүләйман Бақырғанийдың ҳикметлери биринши ирет 1848-жылы Қазан қаласында басылып шығады. Бақырғанийдың ҳикметлери жөнинде рус алымы академик Карл Залеман 1887-жылы илим дүньясына мәлим етеди, ол 1898-жылы Бақырғанийдың ҳикметлери, ол туўралы аңыз-эпсаналарды баспаға таярлап бастырып шығарады. Кейин Бақырғаний ҳикметлери түрк алымы Фуадбек Көприлизадениң “Түрк әдебияты тарийхы” китабына киритилип изертленеди.

Рабғузидың Қыссасул-әнбия шығармасы. Бул шығарманың авторы Бурханиддин Насриддин Рабғузидың 13-әсирдиң аяғында 14-әсирдиң басларында жасаған адам. Рабғузидың өз шығармасында келтириўинше ол Хорезмде Рабат оғуз деген жерде жасаған хәм сол үлкениң қазысы болып хызмет еткен. Ол өз заманындағы диний илимлерди жақсы билген, араб, парсы, түркий тиллериндеги әдебияттан, тилинен терең билимге ийе, жергиликли халықтың сөйлеў тилин жақсы билген және өзи шайыр болғанлығы, оның бул шығармасынан анық көринип турады.

Мусылман динин қабыл еткен монғол беклериниң бири, Рабаты-оғуздың хәкими Насриддин Тоңбуға Рабғузидан пайғамбарлар тарийхын жергиликли, хәммеге түсиникли түркий тилде бир китап жазыўды өтиниш қылады, сол бойынша автор негизинен Қуранда айтылған мағлыўматларды биринши орынға қойып хәм басқа китаптарда келтирилген мағлыўматларды жыйнап Адам атадан Мухаммед пайғамбарға шекемги пайғамбарлар тарийхын үлкен китап етип жазып шығады.

Китап 72 қыссадан турады, оны автор 1309-1310-жыллары жазған деген мағлыўматлар бар, түп нусқа сақланбаған, кейинирек көп санлы нусқалар бизиң дәўиримизге жетип келген. Солардың ишиндеги ең ескиси 15-әсирде көширилген, ол хәзир Лондонда Британия музейинде сақланады. Және бир нусқасы Россия Илимлер академиясының Шығыстаныў институтының Санкт-Петербург бөлиминде сақланады, ол 15-16-әсирлерде көширилген деген болжаў айтылады. 19-әсирдиң екинши ярымында, 20-әсирдиң басында “Кыссайы Рабғузидың” Қазан, Ташкент қалаларында литография усылында басып шығарылған. Ал оның ең толық текстин биринши ирет түрколог Н.К.Ильминский Россия Илимлер академиясында сақлаўлы көширме негизинде 1859-жылы Қазан қаласында басып шығарды. Соңырақ ол басқа да түркологлар

тәрәпинен китап етип басып шығарылды, оның тили бойынша изертлеу жұмыстарын иследи.

Қутбтың “Хысрау хәм Шийрин” шығармасы. Бул шығарманың авторы Ыутб исмли шайыр 14-әсирде Алтын Орда мәмлекети дәуиринде жасаған адам. Ол өзиниң бул шығармасын 1340-жылы қайтыс болған Өзбек ханның екінши улы Ақ Орданың шахзадасы Тыныбек хәм оның хаялының хұрметине арнаған.

Қутбтың бул шығармасы 12-әсирдеги Азербайжан шайыры Низамий Ганжауийдиң фарсы тилинде жазылған “Хысрау хәм Шийрин” шығармасының қысқартылған түркий тилине еркин аударымасы есапланады. Бул аударма 1341-жылы жазылған, оның 1383-жылы Египетте Александрияда қыпшақ шайыры Берк Факих тәрәпинен қайта көширилген қолжазбада сақланған.

Сайфий Сарайының “Түлистан бит-түркий” шығармасы.

Сайфий Сарайы жоқарыда айтылған шайыр Қутб сыяқлы 14-әсирде Алтын Орда мәмлекети дәуиринде жасаған адам. Бул да 13-әсирде жасаған аты дүньяға мәлим шайыр-философ Шайх Сааидиң “Түлистан” шығармасының фарсы тилинен түркий тилине еркин аудармасы. Оның сақланған бирден-бир нусқасын Голландияда Лейден университетиниң китапханасына Венгер алымы Й.Тори тапсырған. Нусқа 14-әсирдиң екінши ярымында жазылған деп шамаланады.

Алтын Орда, Қырым, Орта Азия ханларының жарлық, хатлары.

Түркий тиллериниң жазба ескерткишлериниң бир бөлегин Орта әсирлерде жазылған рәсмий хұжетлер қурайды. Жоқарыда келтирилген жазба муралардың барлығы дерлик көркем әдебий шығармалар еди. Түркологияның негизги объекти түркий тиллердиң тарийхын изертлеуде жазба түрде бизге жетип келген нусқалар болғанлықтан көркем әдебий шығармалардың текстлери, мәтинлери менен бир қатарда рәсмий хұжетлер болған жарлықлар хатлардың да тил материаллары әхмийетли дәреклердиң бири есапланады.

14-15-әсирлерде тасларға ойып жазылған хәм қағазларға жазылып сақланған Орта Азия, Алтын Орда, Қырым ханларының ескерткишлери тийкарынан араб жазыуында, соның менен қатар уйғыр жазыуында жазылып сақланған. Солардан төмендегилерди атап көрсетиуге болады.

1. Әмир Темирдиң тасқа ойдырып жаздырған жазыуы. Алтын Орда ханы Тоқтамысқа қарсы атланысы ўақытында 1391-жылы уйғыр жазыуларында тасқа ойдырып жаздырған сөзлери. Онда Әмир Темир өзиниң әскерлери менен Тоқтамыстың елине урысқа баратырғанын айтқан. Ол тас хәзирги Қазақстанда, Уллы таўда Ыарсақбай кәниниң этирапында болған. Кейин оны Петербург Эрмитажының Орта Азия халықларының мәденияты бөлимине апарып қойған.

2. Алтын Орда ханы Тоқтамыс ханның Польша короли Ягойлоға жоллаған жарлығы. Жарлық 1393-жылы уйғыр жазыуында жазылған, жарлық Москвада Россия сыртқы ислер министрлигиниң архивинде сақланады.

3. Темур Қутлуғтың жарлығы. Алтын Орда ханларының бири Темур Қутлуғтың жарлығы 1397-жылы Днепр дәр्याсының бойында уйғыр хәм араб жазыуларында параллель түрде жазылған.

4. Шахрух хан жарлығы. 1422-жылы хәзирги Аўғаныстандағы Херат қаласына жақын жерде Бағы шәхәрде жазылған.

5. Мырза Омар шайх жарлығы. Мұхаммед Захириддин Бабырдың әкеси Омар шайхтың Марғыланлы Мир Сайд Ахмедке берген нышаны (гүўалықнамасы) уйғыр жазыуында 1469-жылы жазылған жарлық хат.

6. Әбүў Сайд султаның жарлығы. Әбүў Сайд Әмир Темирдің шаўлығы - Султан Әбүў Сайд бин Мұхаммед бин Мийраншах мырза бин Темирбек өзиниң бул жарлық хатын 1468-жылы Азербайжан султаны Ақ қойунлы Узын Хасанға жоллап жазған. Жарлық хат уйғыр хәм араб жазыуларында параллель жазылған. Бул хат хәзир Стамбулдағы Топқаны сарайы музейиниң архивинде сақланады.

Булардан басқа түркий жазба естеликлеринен саналатуғын Алтын Орда ханларының түрк султанларына жазған хатлары сақланған.

1) Улуғ Мұхаммедханның түрк султаны Мурад екиншиге 1428-жылы жазған хаты.

2) Мұхаммедханның түрк султаны Фатих Мұхаммедке 1466-жылы жазған хаты.

3) Ахмедханның Фатих Мұхаммедке хаты, 1477-жыл.

Қырым ханларынан Хажы Герейдің 1453-жылы Фатих Мұхаммедханға жазған хаты, Меңли Герейдің хәм Әмийнектің жазған хатлары сақланған.

Латын хәм армян жазыуларында сақланған түркий тиллериниң естеликleri.

Түркий қәўимлери, жоқарыда айтылғанындай, Орта әсирлерде Шығыс Европа жерлерине дейин барып жайласып, өзлери жасаған жерлердеги халықлар менен қарым-қатнаста болған. Әсиресе Алтын Орда мәмлекети дәўиринде европалы халықлардың бир қатар ўәкиллери-саўдагерлер, елшилер Орда менен қатнасықларда түркий тилин үйрениўге мәпдар болған.

Усындай тарийхый жағдайларға бола латын жазыуында хәм тилинде жазылған Европада “Кодекс Куманикус” деп аталған китап 13-әсирдің аяғында, 14- әсирдің басларында қолланба ушын жазылған жазба дәрек. Бул шығарма бир қатар мақсетлерди көзде тутып жазылған. Бул шығарма европалы саўдагерлер менен бирге Алтын Орда ханлығына келетуғын елшилерге, қыпшақ қәўимлери арасына христиан динин тарқатыў мақсетинде келетуғын миссионерлер ушын хәм шығыс еллери бойлап саяхатқа шыққан адамлар ушын жазылған.

13-14-әсирлерде қыпшақ тили Египеттеги мамлүк мәмлекетинде рәсмий тил дәрежесине көтерилген хәттеки Польша короллығында да рәсмий хұжжетлер басқа тиллер менен бир қатарда қыпшақ тилинде жазылған. Европада қыпшақларды куманлар деп атаған. Соның ушын да бул естелик “Кодекс

куманикус” деп латынша аталған, себеби орта әсирлердеги немец, француз, англичан, итальян хәм басқа халықлар ушын латын тили халық аралық хәм илим, дин тили хызметин атқарған.

Бул шығарма сол ўақытлардағы европалылар ушын түркий (қыпшақ) тилин үйрениў бойынша қолланба сыпатында дүзилген, оның конкрет авторы хәм жазылған ўақыты белгисиз. Шығарманың Венецияда Маркус соборы китапханасында сақланып турған қолжазбаның биринши бетинде 1303-жыл 11-июль күни деген сәне жазылған, бул китапты итальян шайыры Ф.Петрарка 1362-жылы Венеция республикасына саўға еткен, оның негизги нусқасы 13-әсирде жазылғаны жөнинде болжаўлар айтылған. Шығарманың негизги нусқасы Ески Қырымда Солхат қаласында жазылған деген пикир де бар. Солхат қаласы сол дәўирдеги Қырымдағы итальян колонияларының пункти болған, сол жерде Алтын Орда ханларының да сарайы жайласқан. Сол гезлерде европалылар түркий (қыпшақ) хәм парсы тиллеринде сөйлейтуғын қәўимлер менен қарым-қатнас ушын усы “Кодекс” жазылған. Бул қолланба соңғы әсирлерде француз, латын, немис, рус хәм басқа да тиллерде бес-алты ирет китап етип басып шығарылды.

Шығарма үлкен еки бөлимнен турады. Биринши бөлимнің өзи төрт тараўға бөлинеди: 1) Латынша-парсыша-қуманша (қыпшақша) сөзлик; 2) Куман тилиндеги бир қатар сөзлер, олардың латын тилиндеги эквивалентлери; 3) Куман тилиндеги атаўыш(имя) хәм фейил сөзлер, бир қатар атаўыш (имена) сөзлердиң сеплениў үлгилери, олардың латынша переводы; 4) Сөзлердиң мәнилик топарлары 40 бөлимге бөлинип берилген және латынша -парсыша-куманша сөзлик.

Екинши бөлими алты тараўға бөлинген: 1) Куманша-немисше сөзлик; 2) Куманша-латынша сөзлик; 3) Куман тилиндеги текстлер; 4) Латын тилинде жазылған куман тилинің грамматикалық қағыйдалары; 5) Итальян тилинде жазылған қосықлар; 6) Латын тилиндеги фейилдиң сеплениў үлгиси хәм латын тилинде жазылған текстлер. Бул бөлимде қыпшақлар арасында христиан динин таратыў мақсетинде болыў керек, диний китаптардан алынған үзиндилер, дуўалар (молитва), христиан дини пайғамбарларының үгит-нәсиятларынан үзиндилер, елиўге жақын диний адамлардың өмири жөниндеги аңыз-әңгимелер берилген.

Армян жазыўында сақланған түркий тилинің жазба естеликлеринен “Төре битик” естелиги илим дүньясына мәлим. 11-әсирдиң екинши жартысында 1064-жылы армянлардың Баградий мәмлекетин оғуз-сельжук қәўимлери басып алғаннан кейин қулайды, армянлардың көп қәўимлери Кавказдан Қырымға көшеди. Қырым жерлерин жайлаған қыпашқлар менен араласып жасайды. Көшип келген армянлардың күнделикли сөйлеў тилинің бири түркий (қыпшақ) тили болады. 13-әсирде монғол басқыншылары келгеннен кейин армянлар Кавказ бенен қырым дөгерегинде жайласқан қыпашқлар менен биригип 1280-

жылы сол уақытта Польша короллығына қараслы Батыс Украина аймағына Каменец-Подольск хәм Львов этирапына қонысланады. Бул жерлерге жайласқан қыпшақларды “армян қыпшақлары” деп атайтуғын болған.

Армян қыпшақлары өзлери жасаған жерлеринде түрли кәсиплер менен шуғылланған, олар армян алфавитин қыпшақ тилине бейимлестирип өзлериниң жазыуына ийе болған. Польша короллығына бағынышлы болған бул қыпшақлар Польшаның сиясий-экономикалық турмысына қатнасып отырған, олар өзлериниң тилин, қәуимлик бирлигин, мәмлекет құрамындағы өзіншеллигин сақлау ушын гүрес жүргизиулерин нәтийжесинде 1496-жылы Польша королы Ян Ольбрахт армян қыпшақларына өзлериниң ишки жұмысларын өзлериниң нызамлары менен шешиуге рухсат берген. Соннан баслап қыпшақ тилинде, ис қағазлары, рәсмий хұжжетлер жазылатуғын болған. Ески армян тилиндеги гейбир шығармалар, диний китаптар, молитвалар (дууалар) қыпшақ тилине аударылып, армянша-қыпшақша сөзликлер, қыпшақ тилинде тил үйрениу бойынша грамматикалық қағыйдалар жазылады. Қыпшақ тилинде жазылған рәсмий хұжжетлер Львов қаласының хәкимшилик, сот басқармаларына поляк, украин, латын тиллериндеги хұжжетлер менен тең дәрежеде қабыл алынатуғын болған.

Армян қыпшақлары тилиниң жазба естеликлерин бул документлер негизинен суд ислерине арналған протоколлардан басқа рәсмий хұжжетлерден ибарат. Усындай акт китаптары Батыс Европа еллериниң орай қалалары Вена, Париж, Варшава хәм Киев, Ереван қалаларындағы китапханаларда сақланады. Бундай акт китапоарында рәсмий хұжжетлер менен қатар тил үйрениуге арналған материаллар да, мәселен, 1) Қыпшақ тили бойынша грамматикалық қағыйдалар жыйнағы, 2) армян-қыпшақ сөзлиги, 3) Каманец-Подольск армянларының шежиреси, армян календары, басқа да материаллар орын алған. Колониядағы нызамлар жыйнағы “Төре битик” китабы да армян жазыуында қыпшақ тилинде жазылған документ.

Сораулар хәм тапсырмалар:

1. Араб жазыуының түркий халықлардың қолланыуына кириу жағдайлары.
2. Араб жазыуы менен уйғыр жазыуының параллель қолланылыуының себеплери.
3. Араб хәм уйғыр жазыулары менен жазылған қандай жазба ескерткишлер бар, олар қай жерлерде жазылған?
4. Араб жазыуының басқа жазыуларды қысып шығарып бирден-бир жазыу болыуы қайсы дәуирлерде болды?
5. Араб жазыуында түркий тилде жазылған дәслепки әдебий шығарма қайсы шығарма?
6. Ахмед Яссауий ким, оның қандай шығармалары бар?
7. Сүләйман Бақырғаний (Хәким ата) тууралы не билесиз?

8. “Кысас-и-Рабғузий” қандай шығарма, онда қандай ұақыялар, әңгимелер сөз етилген?

9. “Хысраў-Шийрин” қандай шығарма, оны ким жазған, жазылығ себеплери?

10. “Гүлистан-бит-түркий” ди ким жазды, ол қандай дәрек?

11. Ханлардың қандай жарлықлары сақланған?

Әдебиятлар:

1. Ахмед Яссавий. Девону ҳикмат. Тошкент, 1992.

2. Дустқараев Б. Яссавий ким эди? Тошкент. 1999.

3. Ҳаким ата китабы (Сұлайман Бақырғаний). Карши, 1993.

4. Кыссаси Рабғузий. Тошкент,

5. Гүлистан бит-түркий. Тошкент,

6. Маллаев Н. Ўзбек адабиети тарихи. Тошкент,

7. Татар әдебияты тарихи, биринши том, Казан,

Тема 6. Түркий тиллериниң изертлениўи.

Планы:

1. Түркий тиллерин изертлеўдиң ерте дәўири.

2. Араб филологларының мийнетлери, олардың түркий тиллерин изертлеўге қозғаў салыўы.

3. Махмуд Қашғарийдың “Дийўан-луғатит түрк” шығармасында, басқа да араб тилиндегі изертлеулерде (“Китаби-идрак”, “Эт-тухфа”) түркий тиллерін изертлеу принциптері (араб моделі).

4. Түркий тиллерінің Россияда изертленіуі.

5. Москва, Казан, Петербург мектептері.

Таяныш сөзлер: ерте дәуір, араб филологлары, Қашғарий, әл-идрак, эт-тухфа, грамматикалық система, Россия, түркий тиллер, Москва, Казан, Петербург, рус тилші алымлары.

Түркий тиллерінің изертленіуі, үйрениліуі ерте заманлардан-ақ басланған. Түркий тиллерін изертлеу тарауында ең туңғыш алым түркий халықтарының өз перзенти Махмуд Қашғарий болып есапланады. Оның жоқарыда айтылған “Дийўан луғат эт-түрк” атлы әжайып мийнеті 11-әсирде жазылған болып, онда илим дүньясында түркий тиллері ең биринші ирет илимий изертлеудің объекті болды. Усындай мийнетлердің қатарына 12-әсирде жазылған Әз-Замахшарийдың “Муқаддимат-әл-әдәб” шығармасы жатады. Булардан да басқа түркий тиллерін изертлеуге арналған Шығыс авторларының мийнетлерінің қатарына 13-әсирде белгисіз автор тәрәпинен Мысырда жазылған “Китаб мажмуъ тарджуман түркий ўә ажамий ўә моғулий ўә фарсий мийнеті” 14-әсирде жазылған Абу Хайяның “Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак” атлы кітабы, усы дәуірде жазылған Жамаләддин ибн Муханнаның “Хилит үл-лисан ўә хәлибәт үл-бәйан” кітабы, 15-әсирде жазылған Жамаләддин эт-Түркийдің “Булғат-әл-муштақ фий луғат эт-түрк ўәл-қыбчақ” кітабы, усы әсирде атлары белгисіз авторлар тәрәпинен жазылған “Әл-қаўанин әл-күлийә ли-дабты луғат эт-түркийә” хәм “Китаб эт-тухфәт үз-зәкийә фил-луғат эт-түркийә” атлы филологиялық мийнетлерді көрсетиуге болады.

Түркий тиллерін үйрениу хәм изертлеу бойынша шығыс авторларының, әсиресе жергиликли авторлардың 14-19-әсирлер дауамында дәрәткен көп мийнеттері, мәселен сөзликлер, грамматикалық хәм жалпы филологиялық трактатлар бар. 1499-жылы жазылған Алишер Науайының “Муҳакәмәт әл-луғатайн” (“Екі тилдің бәсекислесиуі”) атлы мийнетинен тартып, 1760-жылы жазып питкерилген Мырза Мехдиханның “Мабанийул-луғат” хәм “Саңлах” атлы грамматикалық очеркке дейин көп санлы илимий мийнетлер жазылып, оларда улыўма түркий тиллерінің, солардың ишинде Орта Азия әдебий тили болған ески өзбек тилинің көпшилик мәселелері исленди.

Түркий тиллерінің Россияда хәм бурынғы Совет дәуірінде үйрениліуі хәм изертленіуі түркология илимінің ең жоқарғы шыңға шығыуын тәмийнледі. Соның ушын да түркий тиллерінің Россияда хәм бурынғы СССР да үйрениліу дәуірі үлкен бир эпоха болып, ол айрықша әҳмийетке ийе. Түркий тиллерінің

үйрениліу тарихы тууралы сөз болған гезде биз алды менен олардың Россияда хэм СССР да үйрениліуин көзде тутамыз.

Түркология илиминин көрнекли ўэкили Н.А.Баскаков түркий тиллеринин изертлениуи менен үйрениліуин бир қатар периодларға бөлип қарайды. Олардың бири түркий тиллеринин Россияда 19-эсирге дейинги үйрениліуи болып, бул дәуирдин характерли белгиси түркий тиллерин практикалық әмелий жақтан үйрениўге умтылыўдан ибарат. Руслар тәрәпинен түркий тиллеринин үйрениле баслаўы хэм рус, түркий тиллердин өз ара қарым-қатнасқа кириуи жүдә ерте заманларда-ақ жүзеге келген. 10-эсирден баслап руслардың түркий тиллери менен қызықсынғаны тарихый дәреклерден мәлим.

Россияда түркий тиллерин практикалық мақсетте үйрениў Алтын Орда мәмлекети дәуиринде актив түс алады. Алтын Орда мәмлекетиндеги үстем тил қыпшақ тили бойынша Россияда арнаўлы дилмашлар таярланып, олар хан жарлықларын, хатларын рус тилине аўдарған. 16-17-эсирлерде Россияда түркий тиллерин арнаўлы үйрениў басланып, көплеген рус елшилери хэм саятхатшылары Орта Азия хэм Сибирь жерлерин аралап, олардағы топонимлерди (жер атларын), гидронимлерди (суў атларын) хэм жергиликли халықлардың тиллери брйынша басқа да көп фактлерди хатқа түсирип, ол жерлердин географиясы, картаграфиясы, этнографиясына тийисли материаллар жыйналды.

18-эсирде Петр биринши заманында Россияда түркий тиллерин үйрениў буынғыдан да бетер активирек қолға алынды. 18-эсирдин биринши ярымында түркий тиллерин үйрениўде тийкарғы орынды ийелеген түрк эпиграфиясы, палеографиясы, топонимикасын үйрениўди даўам етиў хэм конкрет түркий тиллери бойынша сөзлик материаллар жыйнаў ийеледи. Бул гезлерде Россияда түркий тиллеринин үйрениліуи кем-кемнен системалы бола баслады. Түркий тиллери бойынша бул дәуирлерде В.Н.Татищев, Г.Ф.Мюллер, Й.Э.Фишер хэм Россияда болған швед тутқыны И.Табберт-Страленберг тәрәпинен көп муғдарла лингвистикалық материаллар жыйналды.

18-эсирдин екинши ярымында түркий тиллердин Россияда үйрениліуи бурынғыға қарағанда илимий характерге ийе болды. Бул гезлерде тек бурынғыдай материаллар жыйнаў менен шекленилмей, жыйналған материалларды салыстырыў усылы менен үйрениў хэм грамматикалық изертлеў менен бирге түркий тиллери бойынша дәслепки грамматикалық қолланбалар дүзиле баслады. Усының менен бир қатарда бул дәуирде мектеплерде хэм басқа да оқыў орынларында шығыс тиллеринин қатарында түркий тиллери де айырым пән болып оқытыла баслайды, сондай-ақ басқа тиллер сыяқлы түркий тиллери бойынша кишигирим сөзликлер басып шығарыў қолға алынады. Мәселен, Г.Л.Х.Бакмейстрдин қатнасыуы менен шығарылған “Барлық тиллердин салыстырмалы сөзликлери”нде (“Срнительные словари всех языков и наречий,

собранных десницею высочайшей особы”) бир қатар түркий тиллери бойынша әдеуір муғдардағы лексикалық материалларға орын берилген еди.

Солай етип, 18-әсирде Россияда түркий тиллерин үйрениу әдеуір дәрежеде системалы рәуишке енди. Үстиртин болса да мектептерде түркий тиллериниң оқытылыуы хәм басланғыш этапта алып барылған илимий изертлеу Россияда түркологияның буннан былай раўажланыуында әҳмийетли басқыш болды.

Түркий тиллериниң үйренилиу тарийхындағы екинши период олардың Россияда 19-әсирде үйренилиуи болып табылады. Бул дәуірде түркология илими илимий тийкарға қурылып, оның университет программасында оқытылыуы жүзеге келди.

19-әсирде Россия шығыс тиллерин арнаулы илимий негизде үйрениу бойынша, соның ишинде түркий тиллери бойынша Европада ең алдыңғы ел дәрежесине көтерилди. Бул дәуірде де Россияда түркий тиллерин үйренип изертлеудиң тийкарғы орайлары Москва, Санкт-Петербург хәи Казан қалалары болды.

19-әсирдиң биринши ярымынан баслап-ақ Россия шығыс тиллерин соның ишинде түркий тиллериниң университетлик хәм академиялық масштабта үйренилиуи басланады. Шығыс тиллери, соның ишинде түркий тиллери бойынша ең биринши кафедра Москва университетинде 1811-жылы пайда болып, оны ең ири Шығысты изерлеушилердиң бири А.В.Болдырев басқарады. Онда келешектеги белгили алымлардың биразы тәрбияланды. Шығысты үйрениу бойынша екинши хәм үлкен орай Санкт-Петербург болды. Бул жерде Россия Илимлер академиясында ең ири шығыстаныушылардан хәм түркологлардан академик Х.Д.Френ хызмет иследи. Ал Санкт-Петербург университетинде бир қатар алымлар түркий тиллери бойынша илимий изертлеу хәм оқыту жұмысларын алып барды.

Усы дәуірде Киев университетиниң профессоры Миддендорф Сибирдеги түркий халықларының тили бойынша материаллар жыйнады хәм олардың тийкарында жазылған академик О.Бетлингтиң “Якут тили тууралы” деген илимий изертлеу жұмысы түркологияның ири табысларының бири болды. Якут тили бойынша изертлеу жұмысларын О.Бетлингтен кейин С.В.Ястремский хәм Э.Пекарскийлер дауам етеди.

Санкт-Петербург университетинде 1855-жылы шығыс тиллери факультети ашылып, оған ең биринши декан болған А.Казембектиң хызмети дәуиринде шығыс тиллериниң қатарында түркий тиллерин үйрениу бурынғыдан да интенсив түрде жүргизиледи. А.Казембек ең ири түрколог тилши болып, ол түрк, араб, парсы хәм батыс европа тиллерин жетик билген адам. Ол Қазан университетинен оның менен бирге шәкирти, ири шығыстаныушы түрколог И.Н.Березин де келеди. Бул жерде ири түркологлардан В.А.Максимов,

В.В.Григорьев, В.Велиаминов, Зерков, Л.Будагов хәм басқалар түркий тиллери бойынша изертлеў жумысларын жүргизди.

Шығысты изертлеў хәм түркология бойынша Россияда үшінши ең ири орай Қазан қаласы болды. Қазан мектебинің ең ири ўәкиллеринен жоқарыда айтылған А.Казембек пенен бирге ол жерде айтылған бир қатар белгили алымлар, мәселен, Г.Махмудов, М.Г.Первухин, А.Троянский, М.Иванов, Н.И.Ильминский, Г.С.Саблухов, Е.А.Малов хәм басқалар жумыс жүргизди. А.Казембек (1802-1870) өзинің илимий хәм оқытыўшылық хызметин 1826-жылы Қазан университетинде баслап, бул жерде жергиликли басқа бир қатар алымлар менен бирликте көп илимий жумысларға басшылық етеди. Усы жылларда татар тили бойынша сабақлықлар дүзиледи.

Қазанда шығыс тиллерин илимий тийкарда үйрениў тараўының ең ири ўәкиллеринің бири Н.И.Ильминский (1922-1891) болды. Ол диний (духовная) академияны хәм мусылман динине қарсы бөлиміндеги арнаўлы миссионерлик курсларын питкерип, Академия тәрәпинен еки ярым жылға араб еллерине жибериледи. Оннан қайтып келгеннен кейин Казанда шығыс тиллери бойынша сабақ бериўди хәм илимий изертлеў жумысларын даўам етеди. Сондай-ақ, бул жерде атақлы шығыстаныўшы түркологлардан Қуранды рус тилине аўдарыўшы хәм изертлеўши Г.С.Саблуков (1804-1880), С.Е.Малов (1835-1918) лар иследи.

19-әсирдиң екинши жартысында Россияда түркий тиллерин изертлеў хәм үйрениў исинде бурылыс дәўири басланды. Усы ўақытлардан баслап түркий тиллеринің улыўма проблемалары ислене баслайды. Бул дәўирде түркий тиллерин үйрениў бойынша негизги орай Петербург болып, ол жерде В.В.Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е.Малов хәм басқа да түркологияның ири ўәкиллери болды. 19-әсирдиң соңғы шерегинде рус түркологиясына басшылық еткен түрколог В.В.Радлов (1837-1918) болды. Ол Берлин университетин питкерип, Россияға қайтып келип түркий тиллерин қунт пенен изертлеўге кириседи. Алтайда он еки жыл жасап, жергиликли халықлардың тиллерин үйренеди хәм илимий изертлеў жумысларын жүргизип, бир қатар капиталлық мийнетлерин жазады. В.В.Радловтың фундаменталь мийнетлеринен “Образцы народной литературы” (“Халық әдебиятының үлгилери”), “Опыт словаря тюркских наречий” (“Түркий сөйлеў тилинің сөзлигин дүзиў тәжирийбеси”) атлы мийнетлери түркология илиминде түпкиликли жумыслардан есапланады.

Петербург мектебинің ири ўәкиллеринің бири П.М.Мелиоранский (1868-1906) түркологияда көрнекли орын тутады. Ол көбинесе ески түрк ескерткишлери хәм олардың тили бойынша бир қатар қунлы жумыслар иследи. В.В.Радловтың шәкиртлеринен С.Е.Малов, В.Д.Смирнов тағы басқа алымлар да түркология илимине өзлеринің үлкен үлеслерин қосты.

Петербург пенен бир қатарда Москвада бул гезлери бир қатар түркологлар хызмет иследи. Бул жердеги ең ири түркологлардан Ф.Е.Корш, А.Е.Крымский хәм В.А.Гордлевскийлер болды.

Түркий тиллерин үйрениў хәм изертлеў Петербург хәм Москва менен бир қатарда Казанда да алып барылды. Бул гезлери Казанда көрнекли түркологлардан Н.Остроумов, Н.Ф.Катанов, Н.И.Ашмарин, В.А.Богородицкий хәм С.Е.Маловлар өзлериниң илимий жумысларын жүргизди. Усылар менен бир қатарда түркий тиллерин изертлеў соңғы гезлеринде Орта Азия, Кавказда, Сибирьде раўажлана баслады.

Түркий тиллерин үйрениў хәм изертлеўде үшінши, ең жемисли, түркология илимин жүдә бийикке көтерген дәўир-түркий тиллериниң 20-әсирде бурынғы советлер союзы жылларында үйренилиў, изертлениў дәўири болды. Бул дәўирде түркологлардың илимий изертлеў жумыслары пүтинлей жаңа бағдарда хәм тиккелей турмыс талабы менен байланыста алып барылды. Ең алды менен миллий тиллер ушын жүдә зәрүр болған практикалық мәселелерди шешиў, яғный миллий алфавитлер дүзиў, конкрет тиллер бойынша сабақлықлар дүзиў ислерине кирисилди. Соның менен бир қатарда конкрет түркий тиллерин илимий аспектте изертлеў жумыслары да алға қойылды.

Бул дәўирде ески түркология традициясын даўам еттириўши хәм байытыўшы оғада көп санлы түркологлар өсип жетисти. Бул дәўирдиң ең баслы характерли белгисиниң бири-түркий тиллерин изертлеў жумысына орайлардағы рус-совет түркологлары менен бирге жергиликли орынлардан жергиликли миллет ўәкиллериниң яғный сол тиллердиң ийелериниң жүдә көплеп қатнасыўы, олардан маман кадрлардың көплеп шығыўы болды.

Сорўлар хәм тапсырмалар:

1. Түркий тиллерин илимий тийкарда системалы изертлеў қашан басланған, оның баслаўшысы ким?
2. Түркий тиллерин үйрениўге арналған араб тилинде хәм түркий тилиде жазылған қандай жазба дәреклер бар?
3. Түркий тиллерин изертлеўдиң ең жемисли, актив дәўири қашан, қайсы елде басланады?
4. Россияда түркий тиллерин изертлеўдиң биринши периоды өз ишине қайсы дәўирлерди алады хәм оның мақсети, сыпаты қандай болды?
5. Россияда түркий тиллерин изертлеўдиң екинши периоды қашан басланды, изертлеў, үйрениў жумыслары қайсы орайларда алып барылды?
6. Он тоғызыншы әсирде Россияда түркий тиллерин изертлеген түркологлардан кимлерди билесиз, олардың қандай илимий изертлеў жумыслары бар?

7. Түркий тиллерин изертлеудің соңғы периоды қашан басланды, оның өзгешеликтери қандай?

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков, М.,1962.
 2. Кайдаров Ә., Оразов М. Түркітаныўға кириспе. Алматы,1992.
 3. Кучқартаев И.,Исаев Б.Түркий филологияға кириш. Тошкент,1997.
 4. Аманжолов А. Түркий филологиясына кириспе және жазыў тарихы. Алматы,1996.
1. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерктери. Нөкис,1974.

Тема 7. Россияда түркий тиллерди изертлеген бир қатар түркологлар туўралы қысқаша мағлыўматлар.

Планы:

1. Түркий тиллерин изертлеудің ҳәм үйрениўдиң системалы базаға қурылыўы.
2. Петр биринши дәўиринде түркий тиллерин изертлеген дәслепки түркологлар, олардың хызметтери.
3. Он тоғызыншы әсирде түркий тиллерин изертлеген Россия түркологлары.

Таяныш (тирек): сөзлер материаллар жыйнаў, сөзликлер дүзиў, оқыў орынларында оқытылыўы, Зигфрид, Байер, Кер, Паллас, Клапрат, Татищев, Спасский, Френ, Ярцов, Бетлинг, Ши Фнер, Вельяминов-Зернов, Радлов, Сенковский, Мухлинский, Будагов, Смирнов, Мелиоранский, Лазарев, Саков, Корш, Крымский, Хал Фин, Казембек, Березин, Катанов, Ильминский.

18-әсирде шығыстаныўдың раўажланыўы ушын база дүзилди: 1)түркий тиллер бойынша лингвистикалық материалларды системалы жыйнаў, оларды тәртиплестирип ислеп шығыў басланды; 2)түркий тиллери бойынша сөзликлердиң бир қатар қолжазбалары дүзилди; 3)Русша оқыў орынларында түркий тиллери оқытыла баслады: Кердиң мектебинде, Москва университети жанындағы академиялық гимназия, Астрахань халық училищеси, Биринши Казан

гимназиясы, Омск Азия мектеби, Тобольск бас халық училищеси, Нижегород хәм Тобольск руханийлер семинариясында оқытыла баслады. 4) Чуваш, татар, түрк тиллери бойынша биринши қолланбалар басылып шықты (“Сочинения, принадлежащие к грамматике к чувашского языка”, Спб, 1769; Сагит Халфин. “Татар тилинің әлипбеси”, Гольдерман. Түрк тили грамматикасы).

Петр бириншиниң буйрығы менен 1724-жылы Илимлер Академиясы ашылып, ол 1917-жылға дейин Император илимлер академиясы ямаса Петербург Илимлер академиясы, соң 1924-жылға дейин Россия Илимлер академиясы, кейин 1991-жылға СССР Илимлер академиясы деп аталды.

Россия Илимлер академиясында дәслепки шығыстаныўшы алымлардың академик Готлиб (Теofil)-Зигфрид Байер болды. Ол 1694-жылы 6-январьда Кенгсбергте туўылып, 1838-жылы 10-февральда Санкт-Петербургда қазаланған. Қытай, монғол, маньчжур, тибет, санскрит, сирия, түркий тиллерин үйренген, Хийўа ханы Абулғазының “Түрклер шежиреси” шығармасынан үзиндилерди латын тилине аўдарған. Ол руна жазыў естеликлери менен де шуғылланған.

Георгий Яковлевич (Георг Якоб) Кер (Kehr) 1692-жылы Шлейзингенде туўылған, 1740-жылы 5-майда Санкт-Петербургде қазаланған. Илимлер академиясына ески татар монеталарын анықлаў, изертлеў, каталог дүзиў ушын шақыртылады. 18-әсирдиң басларында Кердиң мектебинде түрк тилин оқытыў басланады. Шығыстаныў бойынша кадр таярлаў исин биринши болып Кер баслайды. Ол Абулғазының “Түрк шежиресин” немис тилине аўдарады.

П.С.Паллас басшылығында 1787-жылы Петербургде “Сравнительные словари всех языков и наречий” деген лексикографиялық шығарма жәрияланды. Онда түрк, татар, мишар, түркмен, трукмен, башқурт, ноғай, якут, азербайжан, чуваш, чулым, қырғыз(қазақ) тиллериниң сөзлери берилген. “Дамаскин сөзлиги” деп аталып, еки томнан турған сөзликтин “Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, имянно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис” (1785), екиншиси “Словарь черемисского языка с российским переводом” деп аталған сөзликлер исленди.

Василий Никитич Татищев (1686-1750) мәмлекетлик искер, тарийхшы хәм филолог алым болған. Ол 1793-жылы Санкт-Петербургда жәрияланған “Лексикон российский, географический, политический и гражданский” деп аталған мйинетинде түркий этнонимлери (халықлардың атамалары), топонимлери, жәмийетлик-сиясий, тарийхый, географиялық атамаларға түсиник берген.

Генрих-Юлиус (1783-1835) немис алымы, Россия Илимлер академиясына шақырып әкелинген. Ол Россияда жети жыл болып Сибирь, Кавказда саяхатта болған, башқурт, қазақ, қырғыз, якут, тунгуслардың этнографиясы, тиллери бойынша материал жыйнайды, оларды хәм “Бабурнама” Ферғанаға арналған бөлимине немис тилине аўдарып жәриялады.

Григорий Иванович Спасский (1783-1864) түркология тарихында шығыс филологиясы хәм тарихы бөлими бойынша Илимлер академиясының биринши хабаршы ағзасы болды. Оның руна жазыулары бойынша “Древности Сибири” атлы жумысы белгили, ол хакас тили диалектлериниң сөзлигин дүзди, “Сибирский Вестник” (1818-1824), “Азиатский Вестник” (1825-1827) журналларын шығарды.

Христиан Данилович Френ (1672-1851) Илимлер академиясының Азия музейиниң биринши директоры, арабист, иранист, түрколог академик, түркий қолжазбаларды, нумизматикалық материалларды системаластырыу, үйрениу менен шуғылланды. Абулғазының “Түрклер шежиресин” бастырып шығарды.

Янұарий Осипович Ярцов (1692-1861) түркий тиллери бойынша биринши адъюнкт, түрколог, ол “Ярлыки Тохтамиша и Сеадат-Герей” (Одесса,1844) атлы мийнети менен белгили. Аталған жарлықларды транскрипциясы, рус тилине переводы менен бастырып шығарды.

Оттан Николаевич Бетлинг (1815-1904) Россия Илимлер академиясының академиги, якут тилиниң биринши грамматикасының хәм түрк тили бойынша мақалалардың авторы.

Антон Антонович (Франц Антон) Шифнер (1817-1879) академик, фин алымы М.Х.Кастрениң түркология бойынша үлкен илимий мийрасларын редакторлади хәм басып шығарды. Востоковед Шифнердиң дүзген русша-қумықша сөйлесиу сөзлигиниң қолжазбасы сақланып бизге жетип келди.

Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов востоковед, академик (1830-1904) “Исследование о Касимовских и царевичах” (в четырех частях, Спб,1863, 1887), “Материалы для истории Крымского ханства” (Спб,1864), “Словарь джагатайско-турецкий” (СПб,1868-1869) мийнетлериниң авторы.

Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов (1837-1918) академик, дүнья жүзидик түркологияға негиз салған алым, 60 жыл дауамында түркологияның дерлик барлық тараулары бойынша-диалектография, диалектология, лексикография, лексикология, түркий тиллериниң салыстырмалы хәм тарихый грамматикасы, фонетикасы, текстология, руна, уйғыр, араб жазыуларындағы жазба ескерткишлерди изертлеу, жәриялау, түркий халықларының ауыз әдебияты, этнография, тарих, археология тараулары бойынша мийнетлер жазды. Оның “Опыт словаря тюркских наречий” (Спб,1893-1911, төрт том) атлы еңбеги пүткил дүньяға белгили сөзлик.

Осип Иванович Сенковский (1800-1858) 1819-жылы 8-февральда ашылған Санкт-Петербург университетиниң профессоры, араб, түрк тиллерин оқытыушы, түрк кафедрасын үш жыл басқарған, кейин университетти таслап Барон Брамбеус лақабы менен журналистикада хызмет ислеген. Ол “Карманная книга для русских воинов в турецких походах” (Спб,1828-1829) мийнетиниң авторы.

Оның биринши бөлиминде сөйлесіу сөзлиги, екінши бөлиминде түрк тили грамматикасының тийкарғы қағыйдалары берілген.

Антон Осипович Мухлинский (1808-1877) Санкт-Петербург университетиниң шығыс тиллери факультетинде османлы түрк тилиниң оқытыушысы, “Османская хрестоматия” для университетского преподавания (Спб,1858-1859) мийнетиниң авторы.

Лазарь Захарович Будагов (1812-1878) шығыс тиллери факультетинде 1844-жылдан баслап, түрк ҳәм азербайжан тиллериниң оқытыушысы. Ол “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (том, I Спб,1869; том II,1871) деп аталған лексикографиялық мийнеттиң авторы. Бул сөзлик ески түркий шығармаларды, әсиресе “Шағатай” текстлерин оқыу ушын түсіндирме қолланба хызметин орынлаған.

Василий Дмитриевич Смирнов (1846-1922) осман тили, тарийхы ҳәм әдебияты курсларын 1873-жылдан 1919-жылға шекем оқытқан профессор, жаңа рус османистикасының тийкарын салған алым. 1891-жылы Санкт-Петербуртта оның “Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках” мийнети басылып шықты.

Платон Михайлович Мелиоранский (1868-1906) профессор, 1894-жылдан 1906-жылға дейин түрк-татар филологиясы кафедрасында шағатай, қазақ, қазан татарлары тиллеринен сабақ берди, түркий тиллериниң салыстырмалы грамматикасы, улыуа тил билими бойынша лекциялар оқыған алым. Ол “Памятник в честь Кюль-тегине” (Спб,1899), “Араб-филолог о турецким языке” (СПб,1900), “Краткая грамматика казак-киргизского языка” (Спб,1894) мийнетлериниң авторы.

Москвада 1814-жылы шығыс тиллерин үйрениу бойынша Лазарев институты ашылып, онда биринши гезекте армян, грузин тиллери бойынша аўдармашыларды ҳәм оқытыушыларды таярлады.

Лазарь Эммануилович Лазарев (1822-1884) арнаўлы классларды түрк ҳәм азербайжан тиллеринен сабақ берди. Профессор Лазарев кейинирек түрк-татар тили кафедрасын басқарды. Ол “Турецко-татарско-русский словарь наречий османского крымского и кавказского с приложением краткой граммтики” (М.,1864), “Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Азербайджана с приложением тюркских разговоров и пословиц и с переводом их на русский язык для практических упражнений” (М.,1866). Бул хрестоматия 1) “Отрывки из Бабур-наме”, из “Родословной тюрок Абул-Гази, несколько газелей Навои; 2) “Образцы азербайжанского наречия. Статьи, написанные на османском наречий” деп аталған бөлимлерден турады.

Ставр Елентериевич Саков (1846-1921) Лазарев дүньядан өткеннен кейин түрк-татар тили кафедрасын басқарды, түрк, азербайжан, шағатай, сарт тиллеринен сабақ берди. Ол 1) “Руководство для изучения турецкого языка. Курс

грамматических упражнений” (М.,1901); 2) “Курс турецкой грамматики” (М.,1902); “Элементы турецкой грамматики” (М.,1906) қолланбаларын жазды.

Федор Евгеньевич Корш (1843-1915) Лазарев институтында 1892-жылдан баслап парсы тили бойынша оқытыушы, оның “Слово о полку Игореве тилиндеги түркий элементлер”, түркий тиллерде фейилдин хәзирги мәхәл формаларының келип шығыуы, түркий қәуимлердин ески қосық құрылысы, түркий тиллердин классификациясы тууралы жазған илимий жумыслары бар.

Агафангель Ефимович Крымский (1871-1942) Лазарев институтында 20 жыл дауамында (1898-1918) профессор лауазымында иследи. Белгили арабист, түрколог алым, түркологияда “История Турции и ее литературы” (1910,1916), “Тюрки, их мови та литературы. I. Тюркски мови” (Киев,1930) атлы мийнетлердин авторы.

Ибрагим Хальфин (1778-1828) Москва, Петербург университетлеринен кейин үшінши университет болып 1805-жылы 14-февральда ашылған Казан университетинде татар тилинен биринши оқытыушы болды. Ол “Азбуки и грамматика татарского языка с правилами арабского чтения, преподаваемые в императорской Казаньской гимназии” (Казань,1809), “Жизнь Джингиз-хана и Аксак Тимура с присовокуплением разных отрывков до истории, касающихся, коих все слова для обучающихся расположены по алфавиту” (Казань,1921) деп аталған жумысларды жазды.

Александр Касымович -Мырза Александр Казембек (1802-1870) жигирма үш жыл дауамында (1826-1849) Казан университетинде татар, парсы, араб тиллеринен сабақ берди, кафедраларды басқарды. 1849-жылы Санкт-Петербург университетине өтип, онда парсы филологиясы кафедрасын басқарды. Түркология тарауында оның “Общая грамматика турецко-татарского языка” (Казань,1846) атлы мийнети түркология илиминде классикалық шығарма болып қалды.

Илья Николаевич Березин (1818-1896) Қазан университетинде 1846-1855-жыллары түрк-татар тили кафедрасын басқарды. Ол шығыс тарийхы, филологиясы, тил билими, археологиясы бойынша илимий изертлеу жумысларын жазды, түркологияда грамматика хәм түркий тиллериниң классификасына арналған жумыслары менен белгили.

Николай Иванович Ильминский (1822-1891) Қазан университетинде түрк хәм араб тиллерин оқытты. Ол “Бабурнама”, “Кысса-и-Рабғузий” шығармаларын түп нусқа тилинде басып шығарды, “Грамматика алтайского языка” (Казань,1869), қазақ тили бойынша илимий изертлеу жумысларының авторы.

Николай Федорович Катанов (1862-1922) Қазан университетинде 1894-жылдан баслап Казан татарлары тили грамматикасы, түркий тиллердин салыстырмалы грамматикасы, түркий қәуимлериниң тарийхы, түркий халықлар әдебияты бойынша сабақ берди. Түркологияда оның “Опыт исследования

урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня” (Казань,1903) деп аталған үлкен мийнетінде тува тилинің грамматикалық құрылысы изертленген.

Сораулар хәм тапсырмалар:

1. Түркий тиллерин изертлеу хәм үйрениу қандай тәртіпте алып барылды, қай жерлерде оқытыла баслады?
2. Россияда Илимлер академиясы қашан ашылды, онда жұмыс ислеген дәслепки алымлар кимлер?
3. Барлық тиллердің салыстарымалы сөзлигин дүзген ким. сөзликте қандай тиллер қамтылған?
4. Абулғазы Бағадыр ханың “Түрк шежиреси” шығармасын хәм Бабурдың “Бабур-нама” шығармасын изертлеген хәм басып шығарған кимлер?
5. В.Радлов, Л.Будаговлар, олардың түркологияға қосқан үлеслери.
6. А.Казембек хәм Н.Ильминскийлердің қандай илимий изертлеулери бар?

Әдебиятлар:

1. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.,1962.
3. Кайдаров Ә., Оразов М. Түркитаныуға кириспе. Алматы,1992.
4. Кучқартаев И., Исаев Б. Түркий филологияға кириш. Тошкент,1997.

Тема 8. Түркий тиллердің классификациясы.

Планы:

1. Радлов классификациясы.
2. Корш классификациясы.
3. Самойлович классификациясы.
4. Богородицкий классификациясы.
5. Малов классификациясы.
6. Баскаков классификациясы.

Таяныш сөзлер: түркий тиллер, тил тармақлары, жиклеу, жиклеу принциптери, Қашғарий, Абу-Ғайян, тарийхий аспект, Радлов, фонетикалық өзгешеликтер, Корш, фонетика, морфология, Самойлович, бирлестирилген

принцип, Богородицкий, жети топар, Малов, сеслердің созылыңқылығы, Баскаков, тиллердің келип шығыу принциптери.

Түркий тиллерин олардың баслы белгилери бойынша бирин екиншисинен ажыратып тексерийуге урынып көрийу тәжирийбеси әдеуйр ерте заманларда-ақ басланған. Мәселен, түркий тиллердің салыстырмалы сөзлигин дөреткен уллы алым Махмуд Қашғарий өзиниң “Дийўан луғат -әт-түрк” китабында түркий тиллерде ушырасатуғын сеслердің алмасыўын, сингармонизм қубылысларын, сөз басында **т** даўыссызының үнлиге айланыўын (түйе-деўе) хәм **-ған/-ан** аффикслеринде **г** сесиниң сақланыўы ямаса сақланбайтуғыны, бетлеў алмасығының мен хәм бен формаларында келиўи қусаған бир қатар өзгешеликтерди көрсеткен.

Махмуд Қашғарий түркий тиллерин бир қатар группаларға бөледи, бирақ ол өзиниң бөлийинде ол тиллердің лингвистикалық белгилерине ямаса географиялық орналасыў өзгешеликлерине тийкарланған. Махмуд Қашғарийден кейин де бир қатар алымлар түркий тиллерин бир қатар өзгешеликлерине қарап бириниң екиншисинен айырмасын көрсетиуге хәрекет ислеген. Мәселен, 14-әсирде Жамаләтдин ибн Муханна өзиниң мийнетинде, сондай-ақ Абу Хайян өзиниң “Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак” атлы мийнетинде, басқа орта әсирлерде жазылған бир қатар филологиялық шығармаларда түркий тиллердеги бир қатар өзгешеликтерди келтирген. Бундай өзгешеликтердің қатарында **б-м, т-д** сеслериниң сөз басында нызамлы түрде орын алмасыўын көрсетиў менен бирге **д-т-й, ф-п, к-г-х** сеслериниң өз ара орын алмасыўын, екинши дәрежели созылыңқы даўыссылардың пайда болыўын хәм **г, д** сеслериниң сөз арасында үнсизлениўи қусаған қубылыслар көрсетилген.

Бирақ бул келтирилген мысаллар түркий тиллерин арнаўлы түрде классификациялаў нийети менен исленген жумыслар болмай, жол-жөнекей элементар басламада айтылған пикирлер еди. Ал 19-әсирден баслап Батыс Европа алымлары тәрәпинен түркий тиллерин арнаўлы классификациялаўға хәрекет исленеди. Бул хәрекетлер де жемисли болмады, себеби түркий тиллери бойынша материаллардың жыйналып үйренилгенлигинен олардың классификациялық схемаларын жазыў мүмкин болмады.

Батыс алымларының ишинде А.Ремюзаның (1820) классификациясы тек ғана тарийхий аспекттен қарағанда бир қанша дыққатқа турарлық. Ол түркий тиллерди мынадай бес группаға бөлип қарайды: 1) Якут тили, 2) уйғыр тили (буған шағатай хәм түркмен тиллерин киргизген), 3) ноғай тили (Қырым, Астарахань), 4) қырғыз тили, 5) түрк тили(буған чуваш тилин де киргизген).

Вамбери жыйнаған хәм изертлеген материалларға тийкарланып Август Мюллер өзиниң “Ислам тарийхы” деген мийнетинде 1885-1887-жыллары түркий тиллериниң мынадай классификациясын берип, онда якут, чуваш тиллеринен

басқа түркий тиллерин үш группаға бөледі: Биринши топарға Арқа түрк тиллери, екінши топарға Шығыс түрк тиллери (Қашғар, өзбек, Бухара, Хийўа, Қырым татарлары, Казан татарларының тиллери), үшінши топарға Батыс түрк тиллери (азербайжан, Ийрандағы түрклер, османлы түрклер хәм түркмен тиллери). Түркий тиллерин классификациялаў мәселеси менен Батыс Европа алымларынан Г.Винклер, К.Фой хәм басқа да илим адамлары шуғылланған болса да, бирақ олар бул мәселени илимий тийкарда шеше алмаған.

Түркий тиллердің классификациясы тек ғана Россияда рус алымлары Н.М.Ильминский, В.В.Радлов, Н.А.Аристов, Н.Ф.Катанов, Ф.Е.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий, С.Е.Малов, И.А.Батманов, Н.А.Баскаков хәм басқалар тәрәпинен илимий тийкарда исленди. Төменде солардың айырымларына тоқтап өтемиз.

Академик В.В.Радловтың классификациясы түркий тиллериниң фонетикалық өзгешеликлерине тийкарланған. Радлов түркий тиллерин төрт топарға бөледі, олардың ишинен якут тили басқа түркий тиллерден бөлип алынып, өз алдына қаралады. Группаларға бөлиўде географиялық принцип басшылыққа алынады хәм түркий тиллери Шығыс, Батыс, Орта Азия хәм Түслик (қубла) топарларға бөлинеди.

1. Шығыс топарына Сибирьдеги түркий халықларының (алтай, қарағас, сары уйғыр, тува, хакас, чулым) тиллери киргизилген. Бул тиллерде еринлик **о,ө** сеслериниң өзинен кейинги сөз буўынларына тәсир етип, бир қатар үнсиз сеслердің белигили прзицияларда үнли сеске айланыўы усаған өзгешеликлер орын алады.

2. Батыс топарына Батыс Сибирт татарларының тили, қырғыз, қазақ, башқыр хәм Волга бойы татарларының тиллери киргизилген. Бул топардағы тиллердің фонетикалық өзгешеликleri сыпатында бир қатар даўыссыз сеслердің (**б,п,д,т,ш,с,ч** т.б.) сөзлердің басында, аяғында, аффикслерде қоллынылыўдағы жағдайлар көрсетилген.

3. Орта Азия топарына өзбек, уйғыр тиллери киргизилип, олардағы еринлик **о,ө** және **ы,и** даўыслылардың қолланылыў орынлары усаған хәм басқа да гейбир фонетикалық өзгешеликлер есапқа алынған.

Түслик (қубла) топарына түркмен, азербайжан, түрк тиллери, қырым татарларының айырым говорлары киргизилген. Бул тиллердеги **о,ө** сеслериниң тек биринши буўында қолланылыўы, **ы,и** сеслериниң бир-биринен ажыралыўы, **г,д** сеслериниң сөзлердің басында көп ушырасыўы хәм басқа бир қатар фонетикалық қубылысларға тийкарланылған.

Ф.Корштың классификациясы түркий тиллердің фонетикалық хәм морфологиялық белгилерге тийкарланған хәм олар Арқа, Батыс, Шығыс, аралас топарлар болып төртке бөлинген.

1. Арқа топарына алтай (ойрот), қырғыз, қумық, қарачай, татар тиллери киргизилип, оларда созылыңғы дауыссыздардың қолланылыұын (**тоө-қырғыз, туу-чуваш-таў**), **келетүрмен** усаған фонетикалық хәм морфологиялық белгилер тийкар етип алынған.

2. Батыс топарына түрмен, түрк, азербайжан, гагауз тиллери, қырым татарларының айырым говорлары киргизилген. Бул тиллерде **ғ** дауыссызының қолланылыұындағы жағдайлар, **гелер, гелир** формаларының қолланылыұы сыяқлы белгилер көзде тутылған.

Шығыс топарына орхон-енисей естеликлери, ески уйғыр, ески шағатай, қыпшақ(половец), қарагас, сагай, салар, басқа да **тағ, сарығ, қалған, келүрмен** сыяқлы характердеги белгилерге ийе тиллер киргизилген.

4. Аралас топарға якут, чуваш, Орта Азиядағы айырым тиллер (өзбек) киргизилген.

А.Н.Самойловичтың классификациясы жоқарыдағы Радлов хәм Корштың классификацияларын жетилистирип, толықтырып өзиниң классификациясын дүзген. Ол түркий тиллерин бес топарға бөледі.

1. Түслик-батыс ямаса оғуз топары. Оған түркмен, азербайжан, түрк, гагауз тиллери хәм қырым татарларының айырым диалектелри және өзбек тилиниң оғуз диалекти киргизилген. Бунда **т, к** сеслериниң сөзлердиң басында **д, г** сеслерине айланыұы, **-джақ, -аджақ** формаларының қолланылыұы көрсетилген.

2. Түслик-шығыс ямаса шағатай топарына хәзирги уйғыр, өзбек тиллери, өзбек тилиниң бир қатар шәхәр диалектелри, кумандин тили, қара татарлар тили хәм ески шағатай жазыұ естеликлериниң тили. Булардағы тийкарғы белгилердиң қатарында екинши жабық буұындағы **и** сесиниң орнына **у** қолланылыұы қусаған қубылыслар көрсетилген (**алтин-алтун, хотин-хотун**, т.б.)

3. Арқа-батыс ямаса қыпшақ топарына башқыр, ойрот, телеут, ноғай, қырғыз, қазақ, қарақалпақ хәм өзбек тилиниң қыпшақ говорлары, қумық, қарачай, қырым татарларының айырым говорлары киргизилген. Бул тиллердеги **ш-с, ч-ш, ч-ц, с-ҳ** сеслериниң өз ара орын алмасыұлары, **й-дж-ж** сеслериниң өз ара орын алмасыұлары усаған фонетикалық қубылыслар олардың жалпы сыпаты иретинде қаралған.

4. Арқа-шығыс ямаса Сибирь (орхон-уйғыр топарына әйемги орхон, уйғыр, қарлук жазба естелик тиллери менен тува, сары уйғыр, хакас, шор, качин, сагай хәм якут тиллери киргизилген. Бул тиллердеги **атақ-адақ-азақ-айақ** сөзлеринде сеслик өзгерислердиң орын алыұы сыяқлы белгилер көрсетилген.

5. Чуваш ямаса булгар топарына өли булғар хәм хәзирги чуваш тили киргизилген. Бул топар сөз ортасындағы **й** хәм сөз ахырындағы **з** сеслериниң орнына **р** сесиниң қолланылыұы менен характерленеди (**тоғуз-тохар, аяқ-ура**), **л** сесиниң **ш** сесине сәйкес келиұи (қырғыз **кыш**-чуваш **хыл, таш, тас-чув.чул** т.б.)

В.А.Богородицкий классификациясында түркий тиллер географиялық жайласуы бойынша топарларға бөліп қаралған. Ол түркий тиллерин жети топарға бөледі:

1.Арқа-шығыс топарына якут, қарагас, тува тиллери киргизилген.

2.Хакас хәм абакан топарына абакан диалекти, минусин таталарының тили, сагай, бельтир, қойбал, кизил говорлары киргизилген.

3.Алтай топарына алтай, телеут(теленгит), кумандин, лебедин, тува, шор тиллери киргизилген.

4.Батыс Сибирт топарына кюер, чулым, барабин, ишим, Төмен, Тобол татарларының тиллери киргизилген.

5.Волга бойы, Урал топары - башқыр, татар тиллери.

6.Орта Азия топарына таранчи ямаса уйғыр диалекти, қызық, қырғыз, өзбек, қарақалпақ тиллери кирген.

7.Кубла-батыс топарына азербайжан, түрк, түркмен, қарачай, балқар, қумық, тиллери, қырым татарларының айырым диалектлери киргизилген. Чуваш тилинде усы топарға киргизген.

С.Е.Малов классификациясы. Профессор С.Е.Малов түркий тиллерди **л, н, р** сонор сеслери хәм аффикслердеги **д-т** қубылысы менен байланысly болған дауысly сеслерге қарап бир қатар топарларға бөледі. Мәселен, хәзирги қырғыз тилинде **кечетен бери(кешеден бери мәнисинде), мурунтан(мурыннан мәнисинде)** сыяқly қубылыслар көзде тутылған. Буннан басқа, түркий тиллериндеги ең ески созылыңқы хәм екінши дәрежели созылыңқы дауысlyлардың пайда болуы мәселелерин де есапқа алған. Бул өзгерислерге қарап С.Е.Малов түркий тиллерди ең биринши якут, чуваш, оннан кейин қарагас, хакас, шор тиллери оннан кейин шағатай, өзбек хәм қыпшақ(половец) тиллери, соң түрк, қырғыз, ойрот тиллерине бөледі. Ойрот тили бул тиллер системасында якут тилине барып жақынласады.

С.Е.Малов өзиниң классификациясында түркий тиллерин төмендеги төрт топарға бөледі:

1.Ең ески түркий тиллер -булғар тили, уйғыр тили (сары уйғыр тили), чуваш тили, якут тили.

2.Әйемги түркий тиллери. Оған мыналар киреди: Оғуз (Әйемги түрк руна жазуы естеликлери) тили, тофалар тили, тува тили, уйғыр(әйемги уйғыр жазуы естеликлериниң)тили, хакас тили, шор тили.

3.Жаңа түркий тиллери - азербайжан тили, гагауз тили, кумандин тили, қыпшақ тили, печенег тили, половец тили, салар тили, түрк тили, түркмен тили, уйғыр (Қытайдағы уйғырлардың) тили, өзбек тили, шағатай тили, чулым тили.

4.Ең жаңа түркий тиллери-башқур тили, қазақ тили, қарақалпақ тили, қырғыз тили, қумық тили, ноғай тили, татар (Казан, Батыс сибирь хәм басқа

жерлердеги татарлардың) тили, ойрот (Таулы Алтай) тили, чуваш тили, якут тили.

Н.А.Баскаковтың классификациясы. Өзинің классификациясын Н.Баскаков өзінен бұрынғы ісленген классификациялардың жетіліскен хәм кемшиликлерін терең үйреніп қайта іслеу шыққан. Оның классификациясында тил фактлері менен бір қатарда түркий тиллердің тарихый раўажланыў хәм басқышлары есапқа алынған. Н.А.Баскаков өзінің классификациясында түркий тиллерді тарихый келип шығыўы жағынан еки тармаққа бөледі - түркий тиллерінің Батыс Хун тармағы хәм түркий тиллердің Шығыс Хун тармағы, олардың тиллеріндегі фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық өзгешеліклерін есапқа алады.

Түркий тиллердің батыс Хун тармағы. Түркий тиллердің батыс Хун тармағы үлкен төрт топарға бөлінеді.

I. Булғар тиллері топары. Бул топарға булғар, хазар хәм хәзирги заман чуваш тили киреди.

II. Оғуз тиллері топары. Бул топардың өзи кишкене үш топаршаға бөлінеді. 1) Оғуз-түркмен топаршасы, буған әйемги тиллерден -әсирлердегі оғуз тили, хәзирги тиллерден түркмен тили, трукмен тили киреди. 2) Оғуз-булған топаршасы, буған әйемги тиллерден печенег тили, оғуз тили, хәзирги тиллерден гагауз тили киреди. 3) Оғуз-сельжук топаршасы, буған әйемги тиллерден сельжук тили, ески түрк тили, хәзирги тиллерден азербайжан тили, түрк тили киреди.

III. Қыпшақ тиллері топары. Бул топар да киширек үш топаршаға бөлінеді. 1) Кыпшақ-булғар топаршасы, оған әйемги тиллерден Алтын Орда әдебий тили (батыс), хәзирги тиллерден татар тили, башқыр тили киреди. 2) Кыпшақ-оғуз топаршасы, буған әйемги тиллерден половец (қыпшақ) тили, хәзирги тиллерден қараим тили, қумық тили киреди. 3) Кыпшақ-ноғай топаршасы, оған хәзирги тиллерден ноғай тили, қарақалпақ тили, қазақ тили киреди.

IV. Қарлуқ тиллері топары. Бул кишкене еки топаршаға бөлінеді. 1) Карлуқ-уйғыр топаршасы, буған әйемги тиллерден Қараханийлер мәмлекетінің әдебий (“Кутадғу билиг”, “Дийўан луғат-әт-түрктеги” текстлер) тили, Қараханийлер дәуірінен кейинги түрк (“Ҳиббатул-хақайық”, “Кысса-и-Рабғузий”) тили.

2) Карлуқ-Хорезм топаршасы, буған әйемги тиллерден қараханий-Хорезм (“Дийўан ҳикмет Ясаўий”) тили, Алтын Орда(шығыс) әдебий (“Мухаббат-нама”) тили, ески өзбек тили, хәзирги тиллерден өзбек тили (қыпшақ говорларынан басқа), уйғыр тили киреди.

Түркий тиллерінің Шығыс Хун тармағы. Түркий тиллерінің Шығыс Хун тармағы үлкен еки топарға бөлінеді.

I. Уйғыр тиллери топары. Бул топар кишкене үш топаршаға бөлинеди. 1) Уйғыр-тукуй топаршасы, буған әйемги тиллерден Орхон-енисей жазыуларының тили, әйемги уйғыр тили, ҳазирги тиллерден тува тили, карагас тили киреди. 2) Якут тили топаршасы, буған ҳазирги тиллерден якут тили киреди. 3) Хакас тили топаршасы, буған ҳазирги тиллерден хакас тили, күерик тили, шор тили, алтай тилиниң арқа говорлары, сары уйғыр тили киреди.

II. Қырғыз-қыпшақ тиллери топары. Буған ҳазирги тиллерден қырғыз тили, алтай тилиниң алтай, телеут, теленгит говорлары киреди.

Н.А.Баскаковтың классификациясы түркий тиллери бойынша исленген классификациялардың ишинде илимий дәлийллениуи жағынан ең жетилискени есапланады. Онда барлық түркий тиллер бойынша жеткиликли тил фактлери жыйналып, көрсетилген ҳәрбир топарды сыпатлайтуғын фонетикалық, грамматикалық ҳәм лексикалық белгилер, өзгешеликлер анық мысаллар менен көрсетилген.

Н.А.Баскаков көрсеткен түркий тиллердиң Батыс Хун тармағына тән тил өзгешеликтери төмендегилерден турады екен:

1) Фонетикалық өзгешеликлер **з, д, т** сеслери **р** ямаса **й** сеслери менен орын алмасады-**ура, аяқ, адақ, азақ, атақ** үнли ҳәм үнсиз даўыссызлар бир-биринен ажыралады - **б-п, к-г, с-з, д-т, х, в, җ** даўыссызлары фонема болып есапланады.

2) Грамматикалық өзгешеликлер қоспа гәплер белгили дәрежеде раўажланған, нәтийжеде тиркеуишлер көп қолланылады, соның ишинде көп санлы тиркеуишлер басқа тиллерден қабыл етилген. Сөз дизбеклериниң тарайыуы аз ушырасады, т.б.

3) Лексика бойынша араб ҳәм парсы сөзлери көбирек өзлестирилгенлиги ҳәм монғол тилинен өзлестирилген сөзлердиң азлығы менен сыпатланады.

Түркий тиллериниң Шығыс Хун тармағына киретуғын тиллер Батыс Хун тармағына киретуғын тиллерден төмендеги өзгешеликтери менен ажыралады:

1) Фонетикалық өзгешеликлер екинши дәрежели созылыңқы даўыслылар орын алған (әйемги, ең ески, гөне тиллерден басқа), **й** орнына **з, д, т** даўыссызлары қолланылады -**адақ, азақ (аяқ** орнына) үнли, үнсиз даўыссызлар өз ара ажыралмайды ямаса жүдә ҳәлсиз ажыралады **в, җ** сеслери фонема болып қәлиплеспеген.

2) Грамматикалық өзгешеликлер қоспа гәплер аз раўажланған, усының нәтийжесинде тиркеуишлер аз, атлық және фәйил формаларының тарайыуы жүдә күшли раўажланған.

3) Лексика саласында араб ҳәм парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлерге қарағанда монғол тилинен өзлестирилген сөзлердиң көплиги менен сыпатланады.

Сораулар ҳәм тапсырмалар:

1.Түркий тиллерин классификациялаў ҳәрекетлери қашан қолға алынған

2.Маҳмуд Қашғарийдиң китабында ҳәм басқа да араб тилинде жазылған түркий тиллери туўралы изертлеўлерде бул тиллерди жиклеп көрсетиўде қандай фактлерге сүйенилген?

3.Күнбатыс еллериниң алымларынан кимлер түркий тиллерин классификациялаўға ҳәрекет иследи, олар тиллерди қандай топарларға бөлип қараған?

4.Рус алымларынан кимлер түркий тиллерди классификациялаў мәселеси менен шуғылланған?

5.Академик В.В.Радлов ҳәм академик А.Н.Самойловичлардың түркий тиллери бойынша ислеген классификациялары бир-биринен қандай белгилери менен айырылады, олардың принциплери қандай?

6.Профессор Н.А.Баскаковтың классификациясының баслы принциплери, онда келтирилген түркий тиллердиң топарларға бөлиниўи қандай?

7.Академик А.Н.Кононовтың классификациясы.

Әдебиятлар:

1.Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва,1962.

2.Кайдаров Ә., Оразов М. Түрkitаныўға кириспе. Алматы,1992.

3.Кучқартаев И., Исаев Б.Түркий филологияга кириш. Тошкент,1997.

4.Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России.

5.Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис,1974.

Тема 9. Ҳазирги түркий халықлары Һәм тиллери бойынша қысқаша мағлыұматлар.

Планы:

- 1.Булғар топарындағы түркий халықлар Һәм тиллер.
- 2.Оғуз топарындағы түркий халықлар Һәм тиллер.
- 3.Қыпшақ топарындағы түркий халықлар Һәм тиллер.

Таяныш (тирек): сөзлер, ибаралар чуваш, түрк, эзербайжан, түркмен, гагауз, салар, қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқурт, қарайым, қарашай-балқар, қумық, қырым татар, қырымшақ, оғуз-сельжук, оғуз-түркмен, қыпшақ-ноғай, қыпшақ-булғар, қыпшақ-кумань (половец).

Түркий тилде сөйлейтуғын халықлар Һазирги ўақытларда дүньяның жүде көп жерлеринде жасайды. Олардың мәдений, экономикалық, жәмийетлик раўажланыў дәрежелери Һәр түрли. Бул жағдай олардың тиллеринде орын алған. Бир қатар Түркия, Өзбекстан, Қазақстан, Түркменистан сыяқлы еллерде ана тили мәмлекетлик тил статусына ийе болып турмыстың барлық тараўларында бирден-бир тил сыпатында қолланылады. Ал бир қатар еллерде, мәселен, Татар, башқурт, якут усаған халықларда ана тили бирден-бир мәмлекетлик тил болмай, мәмлекетлик еки тилдің бири сыпатында қолланылады.

Тиллердің раўажланыўына халықтың географиялық орналасыўының да тәсири белгили роли бар. Экономикалық жақтан раўажланған, халқының саны көп миллетлердің қоршаўында жасап атыран, жәмийетлик, сиясий,

экономикалық жақтан толық еркинлиги болмаған халықтың тили де еркин раўажлана алмайтуғыны мәлим. Мәселен, қумық, қырым татарлары, ноғай халықтарының тиллеринің орыслардың қоршауында, салар, сары уйғыр тиллеринің қоршауында қалып раўажлана алмағаны, оларға басқа үстем тиллердің тәсири күшли болғанын атап көрсетиўге болады. Узақ дәўирлер даўамында басқа тиллердің қоршауында болған чуваш тили сыяқлы айырым түркий тиллердің өзлеринің сеслик көринисин де өзгерткен.

Тарийхый жағдайларға байланыслы түркий халықлары сан жағынан да бир тегис раўажланбаған. Гейбир түркий тиллердің сол тилде сөйлеўшилердің азлығынан ямаса олардың пытыраңқы, шашыраңқы отырыуынан олардың әдебий тил дәрежесине көтериле алмағанлары да бар. Тофалар (қарағаслар), қырымшақлар, Балқан, Чулым түрклеринің, Барабин татарларының тиллери солардың қатарына киреди.

Төменде жазба әдебий тил дәрежесине жеткен негизги түркий тиллери бойынша ғана қысқаша мағлыўмат бериледи. Олар Н.А.Баскаковтың классификациясына сәйкес топарларға бөлип бериледи: 1) Булғар топары-чуваш тили; 2) оғуз топары-түрк, түркмен, әзербайжан, гагауз тиллери; 3) қыпшақ топары-қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқур, қарайым, қарашай-балқар, қумық тиллери; 4) қарлуқ топары-өзбек, уйғыр тиллери; 5) уйғыр-оғуз топары-тува, якут, тофалар тили, хакас, шор, алтай, сары уйғыр тиллери; 6) қырғыз-қыпшақ топары-қырғыз, алтай тиллери.

1.Булғар топары. Чувашлар.

Чуваш тили Россия Федерациясының құрамында жасап атырған чуваш халқының сөйлеў, жазба ҳәм әдебий тили. 1989-жылғы дизимге алынған санақ бойынша чувашлардың жалпы саны 1 839 228 (бир миллион сегиз жүз отыз тоғыз мың еки жүз жигирма сегиз) адам. Чуваш халқының тарийхы жүдә өтлесип кеткен ўақыялар менен толы. Олар өзлерин Волга дәрьясының бойларында Орта әсирлерде жасаған булғарлардың тиккелей әўладымыз деп есаплайды. Бирақ олардың этникалық құрамына булғар қәўимлеринің элементлери менен бир қатарда қыпшақ-қәўимлеринің де, финлердің де элементлери араласқан. XV әсирде Булғар мәмлекети қулағаннан соң чувашлар басқа түркий қәўимлер менен қатнасын үзип, угро-финлердің қоршауында жасады. Бул чувашлардың тилине күшли тәсирин тийгизди. Чувашлардың тилинде қабатласқан өзгерислер пайда болды, оны басқа түркий халықлар түсинбейтуғын жағдайға алып келди. Соған бола бир қатар алымлар чуваш тилин түркий тиллеринің қатарына қоспаўға ҳәрекет етти. Ҳәзирги чуваш тилинің сеслик системасы, сөзлердің сеслик составы басқа түркий тиллес халықлардан пүткил өзгеше, бирақ грамматикалық құрылысы түркийлик сыпатын сақлаған.

Чуваш тилин, әдебияты менен тарихын изертлеу Октябрь революциясынан бұрын басланған. Чуваш тилин дәслепки изертлеушілер Н.И.Золотицкий, Н.И.Ашмарин (1870-1933), Н.А.Лебедевлер болды. Совет дәуірінде чуваш тилин В.Г.Егоров, Н.А.Андреев, Н.К.Дмитриев, С.П.Горский, М.И.Скворцов, Г.И.Федоров, Г.Е.Корнилов усаған совет алымлары, А.Ронаташ, З.Гомбоц, И.Будиц, Д.Немет, Л.Лигети, О.Прицак сыяқлы шет еллі тилші алымлар изертледі.

2.Оғуз топары. Түрклер.

Түрк тили Түрк Республикасында жасап атырған түрк алымы Буран Ахметтиң мағлыұматы бойынша 65 (алпыс бес) миллион түрк халқының мәмлекетлик тили. Түрклер тек ғана Түркияда емес, ал СНГда, Европаның бирнеше мәмлекетлеринде, Африкада, Австралияда жасайды. Түрклер өз алдына халық, миллет болып қәлиплескенге дейин жүдә қыйын узақ тарихый жолды басып өткен. Олар өзлериниң ата тегин X-XI әсирлерде Орта Азияда жасаған оғуз қәуимлери менен байланыстырады. Оғузлар түрк халқының этникалық қурамының негизин қурайды. Олардың тили Батыс Хунн тиллериниң оғуз- сельжук топарына киреди. Киши Азияға түркий қәуимлериниң келип орналаса баслауы ҳәзирги эраның басында басланған. Ал VIII-X әсирлерде олардың Киши Азияға араласыуы жүдә күшейеди, тезлеседи. Буған тарихый жағдайлар себепши болады. 742-жылы Батыс түрк қағанаты тарқасқаннан кейин оғузлар Сырдарьяның төменги ағысына қарай көшеди, IX әсирде бул жерлерде өзлериниң мәмлекетин орнатады. IX әсирдиң ахыры, X әсирдиң басында оғузлар екиге бөлинип, батыс хәм шығыс оғузлар болып, оларың шығыс топары түркменлер, батыс топары сельжуклер деп аталды. Сельжуклер XI әсирде күшейип, Киши Азияға, оннан Кавказға өтеди, орналасады, жаңа жерлер, қоныс ушын гүрес баслайды. 1071-жылы сельжуклер Византия императоры IV Роман Диогенди тас-талқан қылып жеңеди, сөйтип Киши Азияда өзлериниң үстемлигин орнатады. 1453-жылы (29) Константинопольдиң қулауы түрклердиң Киши Азияға бийлигин тәмийинлейди. Түрк халқының этникалық қурамында оғуз қәуимлери менен бирге қыпшақ қәуимлериниң ўәкиллери де болған. Қыпшақлар Киши Азияда Балқан арқалы, Ийран, Аўғаныстан хәм Кавказ арқалы өткен. Қыпшақлардың Киши Азияға өткени белгили. Екинши өтиў Хулагу атланыслары менен байланыслы болған.

Түрк тили гөне жазба естеликлерге бай тиллердиң бири. XIII әсирде қараманлар беклигиниң басқарыушысы Мехмед-бей (1261-1277) Коние қаласын жаўлап алып хәким жүргизген гездиң өзінде түрк тилин мәмлекетлик ис қағазлар тили хәм есап-санақ тили деп жәриялаған. Сол дәуирден баслап бүгинги күнге дейин түрк тили мәмлекетлик тил болып хызмет етип киятыр. Усы узақ дәуир ишинде түрк тилине бир неше рет

реформа жасалды. Түркілер өздерінің тарихының көп дәуірлерінде араб тиллес халықтардың қоршауында арабтар менен араласып жасады, ислам динін үстем дін сыпатында қабылдады, араб жазыуынан пайдаланды. Соған бола түрк тилинде араб-парсы сөзлери жүдә көп қолланылды. Араб-парсы тиллерінің тәсири тек лексикада емес, морфология менен синтаксисте де сезилерлік дәрежеде болды. Ески түрк әдебий тили усындай сыпатта болды. Түркілердің интеллигенция топары ана тилинің тазалығы үшін гүресип, 1928-жылы араб жазыуынан латын жазыуына өтті, ал 1929-жылдан баслап мектептерде араб, парсы тиллерін оқытыу тоқтатылды.

Түрк халқының тилине, әдебияты менен тарихына қызығыу ерте уақытлардан-ақ басланған. Византия империясының бас қаласы Константинопольдің құлауы, Осман түркілерінің Балқан ярым атауына кириуи Европа алымдарының, сиясатшыларының дыққатын өзине қаратты. Дәслепки түрк тилинің грамматикасы XIV әсирде (Бергамалы Қадрий 1530-жылы, Филоппо Арденти 1533-жылы) жарыққа шықты. Россияда түркілердің тарихына қызығыуы ерте басланды. Рус түркологларынан Дмитрий Кантемирден баслап бир неше илим ғайраткерлери Түркия тарихын, түрк тилин, әдебиятын изертлеуге өз өмирлерін арнады. В.В.Бартольд, А.Казембек, П.М.Мелиоранский, А.Е.Крымский, И.Б.Греков, Г.Глебов, В.А.Гордлевский, А.Н.Кононов, Э.В.Свортян, Н.А.Баскаков, Т.И.Грунин сыяқлы пүткил дүньяға белгили алымлар Түркия түркілери тууралы үлкен илимий изертлеулерін жазды.

Әзербайжанлар. Әзербайжан тили әзербайжан халқының сөйлеу, жазба хәм әдебий тили. Олардан 6 791 106 (алты миллион жети жүз тоқсан бир мың бир жүз алты) адам бурынғы Советлер аўқамы болған елдерде жасайды, ал 7 500 000(жети миллион бес жүз мың) адам басқа шет елдерде жасайды. Әзербайжан халқы өзинің ең ески тарихына түркий халықтарының ишинде ески жазба естеликлерине тйе халықтардың бири. Олардың халық сыпатында пайда болыуы Орта әсирлердеги оғуз қәуимлери менен байланыслы. Оғузлар тууралы мағлыұматлар әййемги Орхон-Енисей жазыуларында хәм Махмуд Қашғарийдің "Дийўанында" орын алғаны мәлим. М.Қашғарий өзинің китабының кириспесинде түркий халықтардың орналасыу орынлары жөнинде: "Румга яқин биринчи қабийла бәжәнәк (пешенеклер), сўнг қипчақ, оғуз, йалан, башқирт, басмил, сўнг қай, сўнг йабақу, сўнг татар, сўнг қирқиз келади" деп жазған. Оғузлар тууралы жазылған илимий изертлеулерде олардың Сибирьден көшкенлиги, Жетисуу, Түркстан арқалы Арал менен Каспий теңизлерінің бойларына келип орналасқанлығы көрсетиледи. Хәзирги Әзербайжан жерлерине оғузлардың келип орналасыуын монғоллардың шабыуыллары менен байланыслы болған деген пикирлер де бар. Сельжуклердің Әзербайжан жерлерине келе баслауы

X-XI ғасырларда басланғаны тарихтан белгили. Мәселен, Турлы-бек(Туғрыл-бек) 1040-жылы хәм 1054-жылы еки рет Әзербайжан жерине басып киреди. Сельжуклердин Әзербайжанды басып алыуы көшпели түркий қәуимлериниң көплеп келе баслауына жол ашады. Бирақ сельжуклерге дейин де ол жерлерде түркий тиллес қәуимлердин болғанлығы тууралы да мағлыұматлар бар.

Әзербайжан тилиниң қәлиплесиуи оғуз қәуимлери менен байлыныстырылады. Деген менен әзербайжан тилиниң қәлиплесиуинде қыпшақ тиллериниң де үлеси әдеуир орын алған. Н.З.Гаджиева Әзербайжанда жасаған Азер қәуими менен қатар түркий тиллес халықлардың да жасағанын көрсетеди. Эрамыздың басында Каспий теңизиниң қубласында Эламитанлар жасағанлығын, олардың бир топары өзлерин Окюз (өгиз) деп атағанлығы тууралы дәреклерде айтылады. З.Ямпольскийдин берген хабарына қарағанда бизиң эрамызға дейинги XIV ғасырда жасаған Ассирияның клинопись жазыуында түрклердин Урмия дәрьясының бойларында жасағанлығы тууралы мағлыұматлар бар.

Әзербайжан тили Окябрь революциясынан бурын оннан кейинги дәуирлерде де алымлардың изертлеу объекти болып келмекте. Айырықша XX ғасырдин елиуинши жылларынан кейин әзербайжан тилин изертлеуге Э.В.Севортян, Н.З.Гаджиева, М.Ш.Ширалиев, З.И.Будагова, Р.Рустамов, А.А.Ахундов, Ф.Р.Оруджев, М.Ш.Рагимов усаған алымлардың мийнетлери арналды.

Түркменлер. Түркменистанда жасайтуғын түркмен халқының сөйлеу, жазба әдебий хәм мәмлекетлик тили. Түркменлер Өзбекстанда, Тәжикистанда, Қазқстанда, Россияның айырым жерлеринде жасайды. Бурынғы Совет мәмлекети болған елдерде 2 718 297 (еки миллион жети жүз он сегиз мың еки жүз тоқсан жети) адам, ал шет елдерде 1 410 000 (бир миллион төрт жүз он мың) адам жасайды.

Түркменлер, олардың ата теги болған оғызлар тууралы мағлыұматлар жүдә ертедеги жазба дәреклерде ушырасады. Көпшилик алымлар түркменлердин оғыз қәуимлери аўқамынан бөлинип шығыуын IX ғасырда ислам динин қабыллау менен байланыстырады. Оғызлар Сибирьден көшип Арал, Каспий бойларында қонысланғаннан алдын бир пүтин топар болып жасаған. Басқа түркий қәуимлер сыяқлы оғызлардың этникалық құрамы да аралас болған. Оғызлар Балқаштан баслап Каспий теңизине дейинги улан-пайтақ үлкени ийелеген. Бул территориядағы басқа қәуимлердин үәкиллери де оғызлардың құрамына кирип кеткен. С.Г.Агаджановтың пикиринше, X ғасырда Жетисуу үлкесинде оғызлар қарлуқлар менен аралас жасаған. Басқа дәреклерде X-XI ғасырларда оғызлар Шу, Ташкент, Түркстан, Арал менен Каспий бойларына дейинги жерлерде мәканлаған, бир неше қәуим-тайпадан құралған. Бирақ олардың шоқ, көпшилиниң мәканы Арал менен Каспий жағалауы болған.

Мәселен, араб алымы Истахрийдің көрсетіуінше, Хорезмнен Исфиджабқа дейинги жерлерде түрк-оғузлар, Исфиджабтан Ферғанаға дейинги жерлерде түрк-қарлуқлар жасаған. Жалпы оғузлардың еки топарға бөлинуі Жетисууда басланған еди. Хәм бул процесс Әмиүдәрья бойларында тамамланған.

Хәзирги түркмен тили бир неше диалектлерден қуралады. Түркмен тилшилери хәзирги түркмен тилинің диалектлерин үлкен еки топарға бөледі. Биринши топарға теке, сарық, гөклен, ямуд, эрсары диалектлери киреди, екинши топарға нухур, анаў, эски, сурхы, арабачы, кирач, чаўдыр, нукры, хотан, баят сыяқлы диалектлери киреди.

Түркмен тили өзиниң ески жазба естеликлерине ийе. Мақтымқулы, Молланепес усаған түркмен классик шайырларының шығармалары Октябрь революциясынан бурын қолжазба хәм баспа түринде түркий халықларының арасына кең таралған. Түркмен тили Октябрь революциясынан бурын орыс ориенталист алымларының изертлеў объекти болған еди. Мәселен, академик А.Н.Самойлович түркмен тили, әдебияты, этнографиясы туўралы бир неше илимий мийнетлерин жазды. Совет дәуиринде түркмен тил билими қәлиплесип хәр тәреплеме изертленди. А.П.Поцелуевский, П.Азымов, М.Н.Хыдыров, Б.Чарыяров, З.Б.Мухамедов, Т.Тачмурадов, К.Сарыев, Х.Байлиевлар үлкен изертлеў жумысларын жазды.

Гагаузлар. Түркий тиллердиң оғуз топарына киретуғын тиллердиң бири. Гагаузлар Молдовада, Украинаның Одесса областында жасайды. Бул гагаузлардың саны 1 97 164 (бир жүз тоқсан жети мың бир жүз алпыс төрт) адам. Булардан басқа гагаузлар шет елдерде-Болгарияда, Түркияда, ҒМДның бир неше республикаларында жасайды. Гагауз халқының тарийхы, этнографиясы толық изертленбеген. Олардың 1957-жылға дейин өз жазыуы болмаған. 1957-жылы Молдавияның Жоқарғы Совети Президиумының қарары менен рус грамматикасы негизинде гагауз алфавити, әлипбеси қабылланған. Гагауз тилин изертлеў илимий тийкарда сол елиўинши жылларда қолға алынып, В.А.Машков, Н.К.Дмитриев, Л.А.Покровская, Г.А.Гайдаркин, Д.Н.Танисағлу, В.Г.Гафаров, Б.П.Тукан сыяқлы алымлар өзлериниң илимий мийнетлерин жазды.

Саларлар. Саларлар Қытай мәмлекетиндеги түркий тиллес халықлардың бири. Олардың өз жазыуы жоқ. Тилши алым Э.Р.Тенишевтиң көрсетіуінше, саларлардың жалпы саны 40 000 (қырық мыңға) жақын. Саларлардың тили, тарийхы, әдебияты толық изертленбеген. Жазба дәреклерде саларлар туўралы дәслепки мағлыұмат Махмуд Қашғарийдиң "Дийўан луғат әт-түрк" сөзлигинде гезлеседи. Ол салғур қәўими бар екенин, олардың оғузлардың составына киретуғынын айтады. Салғурлар оғузлар Сибирьден көшкенде олар менен бирге көшип Киши азияға дейин барған.

Бирақ XIV әсирде кейин қарай көшип ҳәзир орналасқан жерине қоныс басқан.

Салар тили XIX әсирдің аяғында изертлене баслаған, олар туұралы Г.Н.Потанин, Ф.Поярков, В.Ладыгин усаған алымлар материаллар жыйнап бириншилерден болып мағлыұмат берди. Атақлы түрколог тилши алым С.Е.Малов саларлардың жасап атырған елине барып, тил материалларын жыйнады, олардың тили бойынша Э.Р.Тенишев илимий изертлеу жұмысларын жазды.

3. Қыпшақ топары. Қазақ тили. Қазақ тили - Қазақстан Республикасының мәмлекетлик, қазақ халқының миллий хәм әдебий тили. Қазақ тилинде сөйлейтуғынлар, негизинен, қазақлардың өзлери. Соңғы мағлыұматлар бойынша дүнья жүзинде 10 (он) миллион бес жүз мың қазақ бар. Солардан Қазақстанда 5 289 млн. (бес миллион еки жүз сексен тоғыз мың), Россияда 518 (бес жүз он сегиз) мың, Өзбекстанда 620 (алты жүз жигирма) мың, Қырғызстанда 27 (жигирма жети) мың адам жасайды.

Қазақлардың этникалық составына кирген урыў, қәўимлер басқа түркий халықларының составында да бар. Мәселен, қазақ урыўларының барлығы Ж менен сөйлейтуғын өзбеклердің қурамында бар. Сонлықтан 92 баўлы (урыўлы) өзбеклер дегенде көз алдымызға қазақлар менен Сурхандәрья, Қашқадәрья, Бухарада жасайтуғын өзбеклерди келтиремиз. Маңғыт урыўлары қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт халықларының урыўларының арасында да бар. Бир заманлары жекке мәмлекет болған қаңлылар, қоңыратлар урыў атлары иретинде қазақ, өзбек, қарақалпақ, саха т.б. халықларының қурамында да гезлеседи.

Қазақ халқының этникалық тарийхы қыпшақлар менен тығыз байланысly, бирақ басқа қәўимлер менен де байланыста болған. Сары суўдан баслап Қара суўға дейин (Қытайдан баслап Қара теңизге) дейинги алапты жайлаған қәўимлер араласып көшип-қонып отырған. Қыпшақлар менен тығыз байланыста болған қазақлар ўақыт өтиў менен экономикалық, географиялық жағдайларға бола үш жүзге бөлинген. Уллы жүз Оңтүслик(қубла) менен Жетисуўда, Орта жүз Орайлық Қазақстанда, Киши жүз Батыс Қазақстанда жайласқан. Олардың тилинде өзлериниң орналасыўына байланысly гейбир ерекшеликлер жүзеге келген. Сонлықтан бир қатар тилши алымлар қазақ тилинде оңтүслик (қубла), батыс, солтүслик(арқа) үш диалекти бар деген пикирди айтады.

Қазақ тили Октябрь революциясынан бурын да изертленген еди. Рус алымларынан Н.И.Ильминский, П.И.Мелиоранский, М.А.Терентьев, В.В.Катаринский, И.Лаптов, Н.Н.Пантусов, Н.П.Остроумовлар қазақ тилиниң гейбир мәселелери бойынша өзлериниң илимий жұмысларын жазды. Қазақ алымларынан Ы.Алтынсарин, О.Алжанов, Б.Бахтыгереев,

М.Бекимов, Т.Бокин, Султанғазин, А.С.Жетписбаев, А.Диваев, А.Батурсын улы усаған алымлар қазақ тили бойынша изертлеулер жүргизди. Совет дәуиринде қазақ тилин изертлеген алымлардан А.БАйтурсынулы, Қ.Жубанов, Н.Саўранбаев, С.Аманжолов, И.Кеңесбаев, Ш.Сарыбаев, М.Балақаев, С.Амажолов, Ғ.Мусабаев, Ә.Қайдаров, Р.Сыздықова, К.Аханов, С.Исаев, Т.Қордабаев т.б.лардың изертлеулері жүдә салмақты болды.

Қарақалпақлар. Қарақалпақ тили- Өзбекстан қурамындағы Қарақалпақстанның негизги турғыны болып саналатуғын қарақалпақ халқының сөйлеу, жазба хәм мәмлекетлик тили. Қарақалпақлар жалпы саны 423 436(төрт жүз жигирма үш мың төрт жүз отыз алты) адам және шет елдерде 5 000(бес мың) қарақалпақ жасайды. Түркий халықларының саны тууралы ҳәр түрли дәреклерде ҳәр түрли мағлыұматлар бериледи. Тәтимов М. "Қазақ әлеми" (Алматы, 1993) китабында қарақалпақлардың саны 475 (төрт жүз жетпис бес мың) адам деп көрсетиледи. Тажутов А. "Қазақтың саны қанша болған?" (Алматы,1998) китабында қарақалпақлардың саны 423 (төрт жүз жигирма үш) мың адам деп көрсетиледи. "Весь мир. Энциклопедический справочник" (Минск-Москва, 2000) деген китапта қарақалпақлардың саны 350 (үш жүз елиу) мың адам деп көрсетилген. Түрк алымлары Buran Axmet, Alkaya Ercan. "Caidos turk lehseleri." Elazig, китабында қарақалпақлардың саны 600 (алты жүз) мың деп көрсетилген.

Қарақалпақлардың тарийхы қазақ хәм ноғайлардың этникалық қурамына кирген қәуимлердің тарийхы менен байланысады. Қарақалпақлардың урыулары, мәселен, қоңырат, қыпшақ, маңғыт, қытай, қанлы, қият, ашамайлы, уйғыр, мүйтен, кенегес, нөкис, т.б. урыулардың көбиси қазақлар менен ноғайларда да бар, сонлықтан бул халықлар түркий халықлардың қыпшақ топарына киреди. Тарийхый дәуирлері жағынан да, географиялық орталығы жағынан да қазақ, қарақалпақ, ноғайлардың XIV-XV әсирлерге дейинги мәдениаты, тарийхы ортақ, тәғдирлері де бир болған. Тарийхта қарақалпақларды черноклобоклар деп атайды. Олар дәслепп Кавказ тауларының етегинде, оннан соң Едил бойында көшип жүрген, XII-XIII әсирлерде өзлериниң әйиемги ата журты Түркстан үлкелерин жайлаған, ал соңғы әсирлерде Арал дөгерегиндеги гөне қонысында көшпей жасап қалған топарына қайта келип қосылған.

Қарақалпақ тили тууралы Октябрь революциясынан бурын да айырым мағлыұматлар айтылған, мәселен венгер алымы Г.Вамбери хәм Санкт-Петербург университетиниң студенти И.А.Беляевлар қарақалпақ тили бойынша материаллар жыйнаған. Қарақалпақ тилин илимий негизде ҳәр тәреплеме үйренип изертлеу Совет дәуиринде иске асырылды. Бул бойынша рус алымларынан Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.П.Поливановлар, жергиликли

алымлардан Н.Дәўқараев, Д.С.Насыров, Е.Бердимуратов, О.Доспанов, М.Дәўлетов, А.Нәжимов хәм басқалар илимий изертлеў жумысларын жазды.

Ноғайлар. Ол хәзирги ноғай халқының сөйлеў, жазба, әдебий тили. Ноғай тили хәзирги қазақ, қарақалпақ тиллери менен бирге түркий тиллердиң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бөлимине киреди. Ноғайлар хәзирги ўақытта Кавказ таўының баўрайында жасайды. Олардың жалпы саны 75 564 (жетпис бес мың бес жүз алпыс төрт) адам. Ноғайлардың көпшилиги Дағыстанның ноғай районларында, Ставрополь крайының бир қатар районларында жасайды. Бир қанша ноғайлар Дағыстанның Тарум, Кизиляр(Қызыл жар), Хасавюрт, Бабаюрт районларында хәм Чечен-Ингушлардың Жорғалы, Турым, Шелков районларында азырақ бир топары Астараханьда, Қырымда жасайды. Ноғайлардың бир топары (аккерман ноғайлары) Румынияда, екінши топары Түркияның Коний ярым атаўында турады.

Ноғайлардың ата-бабалары қыпшақ қәўимлериниң аўқамына, Алтын Орда қол астына, оннан кейин Ноғай Ордасының қурамына кирген. Бирақ үзликсиз жаўгершилик, майда феодаллық мәмлекетлердиң бир-бири менен жүргизген урыслары, тахт таласлары Алтын Орданы да, Ноғай Ордасын да қулатқан, қурамындағы қәўимлердиң ыдыраўына себепши болып, XV-XVII әсирлерде Ноғай Ордасына кирген қәўимлер бир неше майда ордаларға бөлинип (Алты ул, Едисан (Жети сан), Джетмишкул, Буджалық, Қубан бирлеспелери көшип жүрген. Этникалық қурамы жағынан ноғайлардың қурамында қыпшақлар менен бирге монғол урыўлары да бар. Бул урыўлар монғоллардың шабыўыллары менен Монголиядан көшип келип, жергиликли халықлардың арасына сиңип кеткен урыўлар болып есапланады. Н.А.Баскаковтың көрсетиўинше, ноғайлар еки топарға бөлинеди: 1) Ақ ноғай, 2) Қара ноғай. Ноғайлардың қурамында мынадай урыўлар бар қыпшақ, булағай, ырғақлы, пискекли, абаған, үйсин, барақ, қосшы, қырық, шөмишли, сарайлы, қырық урыў, шекли, қода таңбалы, қара сыйрақ, қазаяқлы, қомтамғалы, ашамайлы, қарнақлы, нөкис, қоңырат, үштамғалы, сергекли, телеў (төлеў), шымбай, арғын, кеңгес, найман, ергенекли, қыпшақ, т.б.

Ноғай тили Октябрь революциясынан бурын арнаўлы изертленбеген, тек олардың аўыз әдебиятының шығармалары жыйналып, олар туўралы А.Ходзька, А.Архипов, А.Рудниковский, П.А.Фалеев, М.Османов, В.В.Радлов усаған алымлар өз пикирлерин айтқан еди. Ноғай тили совет дәўиринде изертленип, оның жазыўы илимий грамматикасы, сөзлиги дүзилди. Бул бойынша Н.А.Баскаков, М.К.Милых, Ф.Г.Исхаков, М.К.Курмангалиев, А.Т.Базиев, А.Джанибековлар өзлериниң илимий жумысларын жазды.

Татарлар. Татар тили Татарстанда, Россияда, Өзбекстанда, Қазақстанда, Кавказ республикаларында хәм шет елдерде жасайтуғын татар халқының миллий, әдебий, мәмлекетлик тили.

Бурын совет мәмлекети территориясындағы татарлардың жалпы саны 6 185 196 (алты миллион бир жүз сексен бес мың бир жүз тоқсан алты) адам.

Татарлардың тарихы жүдә әйемги дәуірлерге барып тиреледи. Татар этноними V-IX әсирлердеги жазба дәреклерде ушырасады. Олардың халық сыпатында қәлиплесиуи XV-XVI әсирлерде жүзеге келген, олардың этникалық курамында булғар хәм қыпшақ қәуимлериниң үәкиллери бар. Татар алымлары татарлар Волга бойындағы булгарлардың әуладлары деп санайды. Орта әсирлердеги Уллы Булгар қағанатының орналасқан жери усы Татарстан территориясы болған. Хәзирги татарлардың тилинде ески қыпшақ тилиниң элементлери сақланып қалған. Татарлар ески жазба естеликлерине, ерте заманлардан жазыу мәдениятына ийе халықлардан саналады. XIII әсирдин жазба естелиги Алий исмли автордың "Юсип хәм Зүләйха" дәстаны, авторы белгисиз "Кесик баш китабы" шығармасы татарлардың ески мийраслары есапланады.

Татар тили тарихын, әдебиятын, этнографиясын изертлеу Октябрь революциясынан көп бурын басланған. 1804-жылы Қазан университетиниң ашылыуы татар интеллгенциясының, татар алымларының өсип жетилисиуине, қәлиплесиуине жағдай дүзди. Мырза А.Казембек, Н.И.Ильминский, Г.Саблуков, Г.Махмудов, М.Иванов, Н.И.Ашмарин, Ш.Н.Ахмеров, И.Халфинлер татар тилин, тарихын, әдебиятын дәслепки изертлегенлер болды. Ал И.М.Кондартъев, Мир-Салих, Бекчурин, Н.П.Остроумов, Каюм Насыри, М.А.Юнусов, Ф.Н.Катанов, И.Н.Березин, В.В.Радлов т.б. татар тил билиминиң қәлиплесиуине, бүгинги дәрежесине жетиуине үлкен үлес қосқан алымлар болды. Совет дәуиринде татар тили хәр тәреплеме түпкиликли изертленди. Татар тил билиминиң раўажланыуында Н.К.Дмитриев, Л.Жалей, В.А.Богородицкий, М.З.Закиев, Д.Г.Тумашева, В.Хаков, Л.Т.Махмутова, Х.Р.Курбатов, Ф.А.Ганиев, В.Н.Хангелдин, Л.З.Заяметдинов сыяқлы тилши алымлар үлкен хызметлер иследи.

Башқуртлар. Башқурт тили Башқуртстанда жасайтуғын башқурт халқының миллий, әдебий мәмлекетлик тили. Башқуртлар бурынғы совет мәмлекетиниң басқа республикаларында да жасайды, башқуртлардың жалпы саны 1 449 462 (бир миллион төрт жүз қырық тоғыз мың төрт жүз алпыс еки) адам. Башқурт тили татар тили менен бирге түркий тиллердин қыпшақ-булғар топарына киреди. Ол сөзлик курамы, морфологиялық көрсеткишлери жағынан татар, қазақ, қарақалпақ тиллерине жақын, башқуртлардың ески гөне жазба естеликлери сақланбаған, тек араб жазыуы менен жазылған

азнаўлақ этнографиялық естеликтери менен қатнас қағазлары, шежирелери сақланған.

Башқұрт халқының өзлери узақ тарийхий жолды басып өткен. Олардың этникалық қурамында печенеглердин, оғулардың, қыпшақлардың ўәкиллери бар, бирақ башқұртлар өзлерин булғарлардың әўладымыз деп есаплайды. Олардың тилинде әйемги булғар тилине, қыпшақлардың, оғулардың тиллерине ортақ элементлер орын алған. Қыпшақ қәўимлериниң башқұрт халқының қәлиплесиўинде белгилери орын алғаны анық. Сонлықтан башқұртлардың этникалық қурамында тийкарында қазақларда ушырасатуғын көплеген урыў-қәўимлердин атамалары сақланған, мәселен, қыпшақ-қанлы, керей, жети урыў, байулы, найман, қырғыз, табын, үйшүн, сүйиндик, төлеў, тама т.б.лар. Башқұртлар XVI әсирде жеке, өз алдына халық болып уйымласқанға дейин башқұртлар менен қыпшақлар арасындағы байланыслар даўам еткен.

Башқұрт тилин изертлеў Октябрь революциясынан бурын басланған. Башқұртлардың тили, әдебияты, тарийхы бойынша Н.А.Аристов, А.Бессонов, М.Иванов, В.В.Хвальсон, В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов т.б.лар материаллар жыйнап, олар туўралы өзлериниң илимий изертлеўлерин жазған. Башқұрт тил билими Совет дәўиринде қәлиплести. Н.К.Дмитриев, Дж. Киекбаев, К.З.Ахметов, А.А.Юлдашев, Т.М.Гарипов, Н.Х.Ишбулатов, З.Г.Ураксин, т.б. үлкен хызмет иследи.

Қарайымлар. Қарайымлар сан жағынан аз түркий халықлардың бири. Олардың ата-бабалары Қырым ярым атаўында жасаған. XIV-XV әсирлерде қарайымлар Украинаға ҳәм Латвияға көше баслаған. Хәзир олар сол жерлерде ҳәм Польшада, Румынияда жасайды. Қарайым тили сол қарайым халқының тили, бирақ олар сан жағынан аз ҳәм пытыраңғы жасағаны себепли өз ана тилин умыта баслаған. Қарайым тилин изертлеген Кеңесбай Мусаевтың көрсетиўинше, 1979-80-жыллары қарайымлардың 16,5% ғана қарайым тилин өз ана тилим деп есаплаган. Хәзир Россияда қарайымлардың жалпы саны 3341 (үш мың үш жүз қырық бир), шет елдерде 2803 (еки мың сегиз жүз үш) адам.

Қарайымлар этникалық жақтан бир изде қәлиплеспеген. Тил фактлериниң көрсетиўинше, олар дәслеп Хунн қәўимлериниң қурамында, кейин булғар-хазарлар топарында болып, соңғы дәўирлерде қыпшақлар менен араласқан. Хәзирги ўақытта тиллери жағынан олар қарачай-балқарлар менен қумық тиллерине жақын. Ал Қырымдағы қарайымлар Қырым татарларының тилине жақын бир диалектте сөйлейди. Қарайымлардың жазыўы, баспа орынлары жоқ, бир тутас әдебий тили қәлиплеспеген. Олар дин жағынан иудаизм динине сыйынады, соған бола гейбир алымлар қарайымларды келип шығыўы, теги бойынша израиыллылар менен байланыстырады.

Оларды скифлер менен қарсы гүресіуі үшін Вавилонның патшасы Навхудонастар заманында Қырымға алып келген деген пикир айтылады.

Қарайымлардың тилин изертлеуі Октябрь революциясынан бұрын В.В.Радлов, В.В.Григорьев, В.Д.Смирнов, С.Шапшал, А.Н.Самойловичлар тәрәпинен басланып, кейин К.М.Мусаев, Н.А.Баскаковлар қарайым тилин арнаулы изертледі.

Қарашай-балқарлар. Қарашай-балқарлар Кавказ тауының етегинде жасайтуғын түркий халықларының бири. Олар тили жағынан бир-бирине жүдә жақын халықлар. Қарашай халқының саны 156 140 (бир жүз елиу алты мың бир жүз қырық), балқарлардың саны 88 771 (сексен сегиз мың жети жүз жетпис бир) адам. Қарашайлар Қарачай-Черкес автономиялы областында, балқарлар Кабардин-балкар автономиялы Республикасында жасайды. Қарашайлар менен балқарлардың азғантай бир топары Өзбекстанда хәм Қазақстанда жасайды. Қарашай-балқарлардың тиллери түркий тиллердің Батыс Хунн белиминиң қыпшақ-половец топарына киреди. Қарашай-балқар тили Октябрь революциясынан бұрын да алымлардың изертлеуі объекти болған, соң қарашай-балқар тилин У.Б.Алиев, Х.И.Урисбаев, И.Суюнчиев, Г.П.Сердюченко, Н.Я.Марр сыяқлы алымлар изертлеген. Әдебий тили Совет дәуиринде қәлиплескен.

Қарашай-балқар халықларының тарийхы толық изертленбеген. Көпшилик алымлардың пикири бойынша, олар әйемги аланлардың әулады. Олар өзлерин аланлармыз деп атайды. Соның менен бирге өзлери жасаған жерлердің атларына байланысly қарашайлы, балқарлы, басқыншылы, халамлы, чегимли, бызынғылы деп те атайды. Тилшилердің пикиринше, қарашай-балқар тилинде булғар, хазар, оғуз, қыпшақ тиллериниң элементлери сақланған. Қыпшақ тилиниң элементлери басым болғанлықтан қыпшақ тиллериниң қатарына қосылады. Қарашай-балқар тили тарийхий шығысы жағынан қумық, қарайым, қырым татарларының тиллери менен бирге әйемги куман тиллери менен ушласады. Сонлықтан олар "Кодекс куманикус" жазба дәректи өзлериниң жазба естелиги деп есаплайды.

Қумықлар. Қумық тили Дағыстанда жасайтуғын түркий тиллес қумық халқының сөйлеуі хәм жазба тили. Бұрынғы советлер аўқамындағы қумықлардың жалпы саны 282 178 (еки жүз сексен еки мың бир жүз жетпис сегиз) адам. Қумықлар өзлериниң ата тегин әйемги хазарлар менен байланыстырады. Тарийхий дәреклерде хәзирги қумықлардың жерлеринде эрамыздың бас гезлеринде түркий текли халықлардың жасағаны туўралы мағлыұматлар бар. Қумықлардың этникалық қурамында қыпшақлар менен оғулардың тәсири күшли. Н.А.Баскаковтың классификациясында қумық тили қыпшақ тиллериниң батыс топарына киреди.

Қумық тили Октябрь революциясынан бұрын да изертленген, бірақ оның хәр тәрәплеме, илимий негизде системалы изертлениўи соңғы дәўирде болды. Қумық тил билиминин қәлиплесиўинде Г.Ю.Клапрат, И.Афанасьев, М.Ф.Мохир, А.Н.Самойлович, Н.К.Дмитриев, М.А.Хабычев сыяқлы алымлардың жүдә үлкен үлеси бар.

Қырым татарлары. Қырым татар тили қырым татарлары деп аталған түркий текли халықлардың сөйлеў хәм жазба тили. Қырым татарларының ўатаны - Қырым атаўы, ойпаты. Олар екінши дүнья жүзилик урысы жылларында Өзбекстанға, басқа да жақларға жер аўдарылды. Хәзир қырым татарларының көбиси Қырымда, Өзбекстанда хәм Украинаның оңтүслик-қубла областларында жасайды. Россия патшасы жүргизген басып алыўшылық сиясатының нәтийжесинде қырым татарларының белгили бир бөлеги, гейбир дәреклерде отыз мың, басқа бир дәреклерде жүз мыңнан аслам татарлар ХІХ әсирдин екінши ярымында Түркияға қоныс аўдарыўға мәжбүр болған. Соңғы 1979-жылғы алынған есап-санақ бойынша бұрынғы совет аўқамында 268 731 (еки жүз алпыс сегиз мың жети жүз отыз бир) қырым татарлары жасаған.

Қырым татарларының этникалық қуралыўы бир текли болмаған. Тарийхый дәреклерге қарағанда Қырым ойпатында, түбегинде жасаған халықлар көп соқлығысыўлардан кейин барып қәлиплескен.

Қырымда греклер, түрклер, орыслар, украинлар жасайтуғыны мәлим. 1778-жылы орыс администрациясы Азов теңизинин бойына христианларды көширген. Сол ўақытлардағы дәреклерге қарағанда, греклердин бир топары-румейлер қырым татар тилинде сөйлеген. А.Н.Гаркавец румейлер менен бирге урым тили де хәзирги күнге дейин бар екенин хәм ол түркий теклес тил екенлигин көрсетеди. Айырым алымлар хәзирги қырым татарларын антропологиялық жақтан европалықлардың қатарына қосады. Демек, бул-бир ўақытларда Қырымда үстемлик еткен қыпшақлар ўақыттың өтиўи менен жергиликли халықлар менен қосылып, өзлеринин сыртқы келбетин де өзгертип жибергенинин нәтийжеси.

Қырым татарлары менен қатар тилге алынатуғын этнос-**қырымшақлар**. Олар туўралы мағлыўмат азырақ. Қырымшақлар аз сандағы халық. 1959-жылғы есап бойынша 1 500 (бир мың бес жүз) шамасында ғана, ал 1979-жылғы санақта көрсетилмеген. Тили қырым татарларының тилине жүдә жақын. Олар ерте заманларда жеке өз алдына бөлек халық, еркин ел болған, олардың мәканы-Қырымның Симфереполь, Феодосия, Керчь, Қарасуў базар жерлери болған, дини иудаизм болған деген дәреклердин мағлыўматлары бар екен.

Қырым татарларының тили, әдебияты, тарийхы жетерли изертленбеген. Октябрь революциясынан бұрын қырым татарларының тили туўралы

В.В.Радлов, Л.З.Будаговлардың мийнетлеринде сөз етилди, оннан кейин А.Н.Самойлович, М.Тейфынь, Ш.Бектуре, А.Абадаш, Асан Аджи, Б.В.Чобанзаде т.б. пикир айтқан. Урыс жылларындағы сиясатқа байланыссы 60-жылларға дейин қырым татар тилин изертлеушилер болған жоқ. 70-80-жыллардан баслап аслап изертлеулер жәрияланбаға қарады. А.Н.Гарковец, А.Маметов, Ә.Акмоллаев т.б. қырым татар тили бойынша өзлериниң үлкен изертлеу жұмысларын жазды.

Сораўлар ҳәм тапсырмалар:

1. Түркий халықлар қандай топарларға бөлинген?
2. Булғар топарында қайсы халықлар бар?
3. Оғуз топарына қайсы халықлар киреди, олар қай жерлерде жайласқан? Олардың саны қанша?
4. Түрк тилин изертлеген алымлар.
5. Қыпшақ топарына қайсы халықлар киреди?
6. Қыпшақ-ноғай топарындағы халықлар, олардың тарийхы бойынша нелерди билесиз?
7. Қыпшақ-булғар топарына киретуғын халықлар, олардың тиллерин изертлеген алымлар.

Әдебиятлар:

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.1956.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962.
3. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркитаныўға кириспе. Алматы, 2004.
4. Қучқартаев И., Исаев Б. Түркий филологияға кириш. Тошкент, 1997.
5. Грамматика азербайжанского языка. Баку, 1971.
6. Грамматика түркменского языка. Ашхабад, 1970.
7. Қазақ тилиниң грамматикасы. Алматы, 2002.
8. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1977.
9. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1981.
10. Грамматика ногайского языка. Черкесск, 1973.
11. Современный татарский литературный язык. Москва, 1969, 1971.
12. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, 1982.

Тема 10. Хәзирги түркий халықлары хәм тиллери бойынша қысқаша мағлыұматлар.

Планы:

- 1.Қарлуқ топарындағы түркий халықлар, олардың тиллерин изертлеген алымлар.
- 2.Уйғыр-оғуз топарындағы түркий халықлар, олардың географиялық жайласыұы.
- 3.Қырғыз-қыпшақ топарындағы түркий халықлар, олардың тиллериниң изертлениұи.
- 4.Еле изертленилмеген басқа түркий халықлар.

Таяныш сөзлер: уйғырлар, өзбеклер, шағатай тили, өзбек урыұлары, сахалар(якутлар), хакаслар, Тувалар, Тофалар, шорлар, сары уйғырлар, қырғызлар, алтайлар, халаджлар, урымлар, божнурулар, долганлар, қырымшақлар.

Қарлуқ топары.

Уйғырлар. Уйғыр тили Өзбекстанда хәм Қазақстанда жасайтуғын уйғырлардың, олардың жалпы саны 262 199 (еки жүз алпыс еки мың бир жүз тоқсан тоғыз) адам хәм Қытай мәмлекетиниң Шынжан-уйғыр автономиялы районларында жасайтуғын уйғырлардың, олардың жалпы саны 6 280 000(алты миллион еки жүз сексен мың) адам, жазба хәм әдебий тили. Түрк алымы Ахмет Буранның мағлыұматы бойынша дүнья жүзинде 17 000 000(он жети миллион) уйғыр бар делинген.

Уйғырлардың тарихы жүдә ерте заманлардан басланады. Тарихый дәреклерге қарағанда, уйғырлар күншығыс мәдениатының раўажланыўына үлкен үлес қосқан ески, әйемги халық. Олар түркий халықлардың ишинде жекке, өзлериниң жазыўына ийе болған халық. Бизиң дәўиримизге жетип келген уйғыр жазыўы менен жазылған манихей жазба естеликлери бизиң эрамыздың V (бесинши) әсиринде жазылған. Сол әйемги уйғыр жазыўы тек уйғырлар арасында емес, ал басқа түркий текли халықларда да кеңнен қолланылған. Уйғыр жазыўы менен жазылған, сондай-ақ уйғыр жазыўы менен қайтадан көширип жазылған әйемги жазба естеликлер көплеп ушырасады. Бул жазыўды тек түркий халықлары емес, монғоллар да пайдаланған. Соның менен бирге уйғырлар Орхон-Енисей жазыўын да билген.

Уйғырлардың этникалық қурамы, негизинен, қарлуқ қәўимлериниң тийкарында қәлиплескен. Соның менен қатар тарихый жағдайларға байланыслы уйғырлардың қурамына оғузлар менен қыпшақлар да араласқан. Уйғырлардың ислам динин қабыллаўы менен олардың тилине араб-парсы тиллериниң элементлери көплеп кире баслаған. Уйғырлар әйемги уйғыр жазыўында хәм араб жазыўында бай жазба мийрасларын қалдырды. Хәзир уйғырлар еки жазыўды пайдаланады. Шынжандағы уйғырлар араб жазыўын, Қазақстан, Қырғызстандағы уйғырлар 1940-жылдан баслап рус графикасы негизиндеги уйғыр әлипбесин пайдаланады.

Уйғыр тилин изертлеў Октябрь революциясынан бұрын басланған. Бирақ оны илимий негизде хәр тәреплеме изертлеў кейинги ўақытларда, совет дәўиринде иске асырылды. Тилши алымлардан С.Е.Малов, А.К.Боровков, Ә.Наджип, Ә.Қайдаров, Ғ.Садвақасов, Т.Талипов, Ә.Тенишев, Г.Ярринг, В.М.Насимов т.б. алымлар уйғыр тил билиминиң қәлиплесиўине үлкен үлес қосты.

Өзбеклер. Өзбек тили Өзбекстанда жасайтуғын өзбек халқының сөйлеў, әдебий хәм мәмлекетлик тили. Өзбеклер тек Өзбекстанда емес, олар Қырғызстанда, Қазақстанда, Түркменистанда, Россияның бир неше областьларында жасайды. Бұрынғы совет еллериндеги жасайтуғын өзбеклердиң жалпы саны 16 680 240(он алты миллион алты жүз сексен мың еки жүз қырық) адам. Түрк алымы Ахмет Буранның көрсетиўинше 21 000 000 (жигирма бир миллион) адам. Шет еллерде 1 610 (бир миллион алты жүз он мың) нан көбирек өзбек халқының ўәкиллери жасайды.

Өзбек халқы әйемги тарихына ийе халық. Хәзир Өзбекстанның китапханаларында өзбеклердиң, сондай-ақ басқа да түркий халықларының тарихына қатнаслы жүдә бай жазба дәреклер бар. Өзбекстанның географиялық жағдайының өзи түркий халықлардың көбиси менен жәмийетлик, мәдений, экономикалық байланысларды жүзеге келтиретуғын

өзгешеликлерге ийе. Отырықшы әйемги соғдылардың хәм хорезмдилердин раўажланған мәдений мийрасын өзлестирип, сол аймақларда бурыннан отырықшы болып жасап отырған түркийлер кейинирек араблардың динин, жазыўын өзлерине қабыл етип алғаннан соң Орта әсирлерде пүткил дүньяда белгили атақлы алымларды жетистирип шығарды.

Этникалық жақтан өзбеклер бир текли емес. Тарийхый мағлыўматларға қарағанда ҳәзирги Өзбекстанның жеринде бир неше қәўимлердин қәўимлик бирлеспелердин жасағаны мәлим. Ҳәзирги эраның басында Өзбекстанның жерлеринде соғдылар, скифлер, бактриялылар хәм басқа да этнослар жасаған. Олардың бир топары отырықшылар, ал екинши топары көшпелилер болған. Солардан соғдылар хәм хорезмдилер отырықшы болған, раўажланған мәденияты, дийханшылық пенен шуғылланып үлкен шәхәрлери болған. Ал ҳәзирги Өзбекстан менен Қазақстанның қумлы шөл зоналарында көшпели қәўимлер жасаған. Грек тарийхшылары менен географлары оларды скифлер деп атаған. Скифлердин тарийхы туўралы жазылған дәреклерде олардың ийран тиллес қәўимлер болғаны, олардың қурамында басқа тилде сөйлейтуғын қәўимлердин де болғаны айтылады. Оларда, яғный жазба дәреклерде Орта Азияда түркий тиллес халықлардың тәжик тиллес халықлар менен әйемги заманлардан-ақ бирге жасап киятырғаны көрсетиледи, тәжиклердин отырықшы, ал түркийлердин көшип-қонып жүретуғыны айтылады.

Орта Азияға түркий тиллес халықлар кейинирек, VI әсирлерде келе баслаған деген пикирлер де бар. Түрк қағанаты VI әсирлерде Истемин қаған басшылығында Күн батысқа жүрис қылып Арал теңизи менен Каспий теңизиниң бойларына жеткен, бул дәўирде Орта Азияда Эфталитлердин (Ифталит-Ивталит-Йўталит-Ийталит) мәмлекети болған. Бирақ Эфталитлердин қай тилде сөйлегенлиги туўралы жетерли мағлыўмат жоқ. Қытай жылнамаларында ушырасатуғын дәреклерге сүйенип бирди ярым алымлар (К.Б.Тревер) Эфталитлердин составында түркий хәм ийран тиллес қәўимлер де болған деген пикирди айтады. Түркий қәўимлердин Орта Азияда жүдә әйем заманлардан-ақ жасағанлығын топонимлер, яғный жер, суў, мөкан атларын билдиретуғын материалларда көрсетеди. Мәселен, әйемги грек жазба дәреклеринде Әмиўдәрьяның "Окуз" деп аталыўы жоқарыда айтылған пикирдин дәлийли десе болады.

Орта Азияда түркий қәўимлердин күшейиўи Қараханийлердин келиўи менен байланыслы болды. Олар X-XI әсирлерде Алтай, Саян таўларынан көшип Жетисуў менен Орта Азияның ишки районларына кирип араласады. 992-жылы Буғра хан Жетисуўдан Мәўереннахирға шабаўылға атланып, Бухараны алады. Қараханийлердин негизги әскерлери қарлуқлар, яғма, тукси, арғу, чигиол қәўимлери болған. Бул қәўимлер Орта Азияда қараханийлердин

келиуінен көп бұрын жасағаны жөнінде мағлыұматлар да бар. Мәселен, араб тарихшысы Табарийнің көрсетуінен, араблардың әскер басы Кутейба ибн Муслим 709-жылы Тохарстанда қарлуқтар менен сауаш қылып, қарлуқтардың басшысын (ябғасын) өлтирген. Қарлуқтардың хәм солардың дөгерегіндеги қәуімлердің Орта Азия хәм Қазақстандағы халықтардың қәлиплесиуінде үлкен орынға ийе болған. Олар, тийкарынан, хәзирги өзбек, уйғыр халықтарының ерте заманларда отырықшы болып, өзлериниң урыұлық бөлиниулерин сақламаған. Хәзирги Ферғана алабында жасайтуғын өзбеклердің урыұларға бөлинбейтуғынлығы усындай себеплерге байланыссы болған. Әсиресе олардың қәлиплесиуінде түркий емес қәуімлердің араласыуы да усындай себеплердің бири болған. Усындай араласыу процессинен алдын қарлуқтарда урыұлық бөлиниулердің болғанлығы тууралы айырым жазба дәреклерде мағлыұмат сақланған. Араб тилинде жазылған "Худуд-әл-алам" ("Дүньяның аймақлары") китабында Туз көл (Бартольд-Ыссық көл, В.Минорский-Тянь-Шань тауындағы Шар көл (Шор көл?) этирапындағы қарлуқтарда жети урыұдың болғанлығы көрсетиледи.

Бирақ, улыұма өзбек халқында урыұлық бөлиниу пүтинлей жоғалып кетпеген, **Й** сесиниң орнына **Ж** сеси қолланылатуғын өзбеклерде урыұлар бүгинги күнге дейин сақланған. Тарийхта олар **Өзбек** Ордасы менен байланыссы, **Шайбаний** хан менен **Мәуереннахирге** басып кирген. **Өзбек** Ордасы бул жерлердеги халықтарға өзлериниң атын берген деген пикирлер бар. **Мәуереннахирге** басып кирген өзбеклерди тарийхта "92 баўлы өзбеклер" деп атайды. Бундағы урыұлар жалпы қыпшақ халықтарындағы урыұлар менен сабақласлығы анық байқалады. "92 баўлы өзбеклерге" мынадай урыұлар кирген: мың, жүз, қырық, өзбек, унқажат, жалайыр, сарай, қоңырат, алшын, тудак, бурлак, самарчық, келечи, қинақаш, буйрақ, урат, қиат, қытай, түнкит, үзжулашы, кришы, отажы, болатшы, жүнит, жат, шылшыт, бупмаўыт, оймаўыт, арлат, керей, упкут, танқут, маңғыт, чалшыт, месит, меркит, бүркит, қоралас, улан, қоры, араб, илашы, жубурған, тишлик, түркмен, дурман (дүрмен), табын, қырғыз, мажар, қушалық, сауран, үйрис, жубрат, бидай, татар, табаш, мичқыр, сулдыз, тубан, тилеў, кирдар, биктия, қарқын, ширин, оғлан, қурлат, бағлан, чынбай, чеилқас, уйғыр, ағар, йабу, тарғыл, турғақ, қахат. ("Нәсәб нама-ий узбек" -қолжазба дәрек).

Екинши бир жазба дәрек "Әсами нәўади дүў фирқа-ий узбек" ("Тоқсан еки өзбек туўларының (урыў) атлары") деген қолжазбада жоқарыда аталған урыұлардан басқа қарлық, қатаған, барлас, буйтай, кенегес, қанлы, жосылашы, отаршы, қурлаўшы, нөкүс, муғал, шаўран сыяқлы урыұлардың атлары көрсетилген.

Өзбек халқы араб жазыуы менен жазылған көп ески жазба мийрасқа ийе. Лутфий, Саккакий, Атаий, Ҳайдар Хорезмий, Әлийшер Наўайий, Султан Байқара, Мырза Бабур усаған түркий шығарма жазған шайырлар дүньяға белгили. Олар жазып қалдырған шығармалар тек өзбек халқының емес, басқа түркий халықларының тилин, әдебиятын, тарийхын үйрениў, изертлеў ушын көп мағлыўматлар береді. Мәселен, Бабурдың "Бабурнама" деп аталған шығармасында XIV-XV әсирлердеги Орта Азия халықларының тарийхы, әдебияты, географиясы, философиясы, зоологиясы, этнографиясы, топонимикасы туўралы көп материаллар берилген.

Өзбек тили Октябрь революциясынан бурын да изертленген, бирақ оны ҳәр тәрәплеме изертлеў соңғы дәўирлерде иске асырылды. Ҳәзирги өзбек тил билиминиң қәлиплесиўине үлкен үлес қосқан тилши-алымлар Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, В.В.Решетов, А.П.Хаджиев, А.Ғуламов, Ф.Қучқартаев, Э.Фазылов, Ш.Шукуров, Қ.Махмудов т.б. лар болды. Өзбек әдебий тили Әлийшер Наўайыдан басланады деген пикир бүгинги күни көбирек айтылады. Ҳақийқатында Әлийшер Наўайы тили Лутфий, Саккакий, Атаий, Гадойи баслаған шағатай тилиниң ең раўажланған шыңы есапланады. Наўайы тилиниң тиккелей мийрасхоры ҳәзирги өзбек халқы екени даўсыз, бирақ оның ҳәзирги өзбек тилинен әдеўир айырмашылықлары бар. Ҳәзирги өзбек әдебий тили қалалық говорлар менен Ферғана диалекти негизинде қәлиплестирилген, онда Өзбекстандағы өзбеклердиң басым көпшилигиниң сөйлеў тилиниң өзгешеликтери есапқа алынбаған.

Түркийлердиң уйғыр-оғуз топары.

Сахалар (Якутлар). Якут (саха) тили Якутияда жасайтуғын сахалардың сөйлеў ҳәм әдебий тили. Якутлар өзлерин "Саха" деп атайды. Россиядағы сахалардың улыўма саны 382 255 (үш жүз сексен еки мың еки жүз елиў бес) адам. Сахалардың тарийхы толық изертленбеген. Сахалардың ата-бабалары узақ арқаға мәнгилик тоң, суўық жерге келген себептери, олардың этникалық тарийхы толық анықланбаған. Бир топар алымлар сахалардың шығысы, ата теги түркий текли халық болмаған, түркий тиллес қәўимлер кейин келип қосылып, оларды түркий тилли қәўимлерге айландырған деген пикирди айтады. Көпшилик түркологлардың пикири бойынша сахалар озал бастан-ақ түркий тиллес халықлардың әўлады. Олардың ата теги Байкал көлиниң айналасында, Ангар дәрьясының жағалаўлары менен Лена дәрьясының жоғарғы ағысында, өринде жасаған Қурықанлар болған. XI әсирде монғоллардың қәўимлериниң күшейиўи менен байланыслы сахалар Лена дәрьясының төменги ағысына өткен. XV-XVI әсирлерде сахалар ҳәзирги жасап атырған жеринде мәкан басқан.

Саха тили, әдебияты, тарийхы Октябрь революциясынан бурын-ақ изертлене баслаған. Ең дәслепки якут тилин изертлеген немис алымы

В.Н.Бетлинг өзінің 1851-жылы "Якут тили тууралы" деп аталған мийнетин жазған еди. Оннан кейин якут тилин Д.Хитров, Э.К.Пекарский, С.Ястремский, В.В.Радлов изерттеди. Совет дәуиринде якут тилин Л.Н.Харитонов, Е.И.Убрятова, Н.К.Антонов, Е.И.Коркина, Н.Е.Петров усаған алымдар изерттеди. Саха тили басқа түркий тиллериндей емес, өзінше түрге ийе. Чуваш тили сыякты саха тили де басқа түркий тиллердин үкілери ушун түсиниксиз, сондай-ақ бул еки тилдин үкілери де басқа түркий тиллерине түсинбейди. Бунын себеби чуваш хэм якут тиллеринин сеслик составының үлкен өзгериске ушырағанлыгы болған. Бирақ сөзлик қордағы сөзлер менен грамматикалық категориялардың көрсеткіштери басқа түркий тиллери менен теги, шығысы бир екенлик қатнасын сақлаған.

Хакаслар. Хакас тили Хакас атономиялы областында жасайтуғын хакас халқының сөйлеу, жазба тили. Хакаслардың жалпы саны 81 428 (сексен бир мың төрт жүз жигирма сегиз) адам. Хакас халқының тарихы Енисей қырғызларының тарихы менен тиккелей байланысly. Айырым изертлеушилер хакаслар сол Енисей қырғызларының туурыдан-тууры мийрасхоры деп санайды. VI-XII әсирлерде Қырғыз мәмлекетинин құрамында болады. Қытай дәреклеринде хакасларды қырғызлар деп те атайды. 1209-жылы оларды монғоллар жеңип басып алады, XVII әсирде хакас мәмлекети қайтадан тикленеди. Сол уақыттан баслап Хакас жерине орыслар келе баслайды. 1604-жылы Томск, 1622-жылы Мелец, 1628-жылы Красноярск қалалары салынады.

Хакас тили, әдебияты Октябрь революциясынан бұрын да изертленген. Н.Ф.Катанов, М.А.Кастерн, В.И.Вербицкий, В.В.Радловлар хакас тили, әдебияты, тарихы тууралы изертлеулер жүргизген. Совет дәуиринде Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, Ф.Г.Исхаков, А.И.Инкижекова-Геркул, В.Г.Карпов, Н.К.Дмитриев, М.И.Богряков, Г.И.Донидзе, А.И.Геркул, С.В.Субракова т.б.лар хакас тилин хәр тәрепке изерттеди, тил билимин қәлиплестирди.

Тувалар. Тува тили тува халқының миллий, жазба хэм тува елинин мәмлекетлик тили. Тувалар өзлерин "Тыва", "Кижин", "Тувалар" деп атайды сөйлеу тилинде. Ал әдебиятларда оларды "Урянхайлар", "Сойоттар", "Сойондар", "Тану-тувалар" деп те атайды. Тува халқы, негизинен, Тува жеринде жасайды, олардың улыма саны 206 924(еки жүз алты мың тоғыз жүз жигирма төрт) адам, 26 000(жигирма алты мың)ға жақыны шет елдерде жасайды. Тува халқының ески тарихы Орхон-Енисей жазуу естеликлерин қалдырған әйемги түркий қәуимлери менен байланысады. Олардың халық болып қәлиплесиуине түрли халықлардың-самодилердин, жонғар қалмақларының т.б.тәсири болған. Узақ уақытлар Алтай, Саян тауларының дөгеринде көшип-қонып жүрип, арқа тәрепи Минусин ойпаты менен Обь

дәрьясының өрине, қуыла тәрәпи Буқтарма, Ертис дәрьясына дейинги жерлерди мөкән еткен. Этникалық жақтан олар бир неше урыўлар менен қәўимлерден турады. Мәселен, аба, теле, уйғыр, паегу, тас (таз), йиргит, саян, чоду, сарығ, телек, байсара, қырғыз, хал, өлет, балыкчы, хертек, кускун, манғат, шағай т.б.

Тува халқының тарийхы, этнографиясы, тили әсирдиң аяғы, әсирдиң басында ҳәр тәрәплеме изертлене баслады. Н.Ф.Катановтың "Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня", (Казань, 1903) атлы изертлеўи қунлы жумыслардың бири болды. Совет дәўиринде тува тилин М.Д.Биче-оөл, Ф.Г.Исхаков, Н.А.Баскаков, Д.А.Монгуш т.б. лар изертледи. Тувалардың бурын жазыўы болмаған, 1927-жылдан латын, 1942-жылдан рус алфавити негизинде жазыўы қәлиплескен.

Тофалар. Тофалар Сибирьде көшпели турмыс кеширип, мал шарўашылығы менен шуғылланатуғын теги түркий қәўимлердиң бири. Олардың көшип-қонып жүретуғын аймағы Саян таўының арқа-шығысы, Уды, Бирюса, Гутары, Иш дәрьясының өри, жоқарғы ағысы. Олар өзлерин тофа, тыпа, тыфа деп атайды, өзлериниң ата тегин ерте заманлардағы қытай жылнамаларында гезлесетуғын Дубе қәўимлери менен байланыстырады. Бул этноним ҳәзир Тофа, тыва(тува) ҳәм алтайлардағы тубасар (туба кижиди) этнонимлерине тийкар болған. Тофалар аз халық. 1959-жылғы есапта - 560 (бес жүз алпыс) адам, 1978-жылғы есапта 800-ге жақын. Тофалар туўралы дәслепки мағлыўматлар П.С.Палес, М.Кастерн, Н.Ф.Катанов, В.В.Радловлардың мийнетлеринде берилген. Совет дәўиринде тофалар туўралы Н.П.Дыренкова, В.И.Рассадин т.б. лар илимий жумысларын жазды. Илимий мийнетлерде гейде тофалар тилин "Қарағас тили" деп те атаған фактлери бар. Тофалардың өз жазыўы жоқ, олардың әдебий тили орыс тили.

Шорлар. Шорлар Алтай таўының арқа тәрәпи, Кондом ҳәм Марассы дәрьяларының жағасында жасайтуғын түркий тиллес халық. Олардың жерлери Хакас ҳәм Таўлы Алтай автономиялы областьлары менен ушласады. Шорлардың улыўма саны 16 572 (он алты мың бес жүз жетпис еки) адам. Шор халқының тили, әдебияты, тарийхы толық изертленбеген. Шор тилин изертлеп илимий жумыслар жазған алымлар В.В.Радлов, С.Е.Малов, В.И.Вербицкий, Н.П.Дыренкова, Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе, т.б. болды.

Сары уйғырлар. Қытай мәмлекетинде жасайтуғын түркий тиллес халықлардың бири сары уйғырлар. Сары уйғырлар барлығы бирдей түркий тилде сөйлемейди. Олардың бир топары тибет тилинде сөйлейди, олардың саны 500 (бес жүздей) адам, екінши бир топары монғол тилинде сөйлейди, олардың саны 1 500 (бир мың бес жүз)дей адам, үшінши бир топары түркий тилде сөйлейди, олардың саны 2 000(еки мың)дай адам.

Сары уйғырлардың түркий тилде сөйлейтуғынларын "сары уйғыр", тибет (қытай) тилинде сөйлейтуғынларын "тат", монғол тилинде сөйлейтуғынларын "шира уйғыр" деп атайды. Сары уйғырлардың келип шығыуы, ата теги әйемги уйғырлар. 840-жылы уйғыр қағанатын қырғызлар жаўлап алғанда олар өзлериниң ата журты - ҳәзирги Монғолия менен Тува жерин таслап, Турфан ўәлаятына, Гансуға көшип кеткен.

Сары уйғырлардың тилин, әдебиятын, тарийхын, этнографиясын Г.Н.Потанин, Г.Манергейм, С.Е.Малов, К.Томсен, Э.Р.Тенишев, В.Л.Котвич, Б.Х.Тодаевалар изертлеген. Сары уйғырлардың арасынан "Алтын яр(л)уқ" хәм будда динине қатнаслы, әйемги уйғыр жазыуы менен жазылған жазба естеликлер табылған.

Түркийлердиң қырғыз-қыпшақ топары.

Қырғызлар. Қырғызлардың көпшилиги Қырғызстанда жасайды, қырғыз тили олардың сөйлеў, жазба хәм мәмлекетлик тили. Қырғызлардың улыўма саны 2 530 998 (еки миллион бес жүз отыз мың тоғыз жүз тоқсан сегиз) адам. Түрк алымы Ахмет Буранның мағлыўматы бойынша дүньядағы қырғызлардың саны 3 300 000 (үш миллион үш жүз мың) адам. Қырғызлар Қазақстанда, Өзбекстанда, Тәжикистанда да жасайды, шет еллерде 130 000 (бир жүз отыз мың)дай қырғызлар бар екен.

Қырғызлардың ески тарийхы қыпшақлар хәм қарлуқ қәўимлериниң тарийхы менен тығыз байланыслы. Қырғызларда қыпшақ топарындағы басқа түркий халықларында, мәселен, қазақларда, қарақалпақларда бар урыўлар ушырасады. Мысалы, қыпшақ, найман, бағыс, қоңырат, жетикент, қатаған, теле, қанлы, жағалмай(жағалбай, жағалтай) усаған урыўлар.

Қырғыз халқы узақ тарийхқа ийе. Монғол шабыўылларынан кейин де олар бир орында турақлап, бир жерге жыйыла алмаған. Олар ҳәзирги мөканында халық болып қәлиплескен. Тарийхий естеликлерде қырғызлар туўралы дәслепки мағлыўматлар ҳәзирги эрадан бурын белгили болса да, олардың соңғы дәўирлердеги тарийхы туўралы дәреклер сақланбаған. Айырым адамлар Енисей жазыуын қырғыз жазыуы деген пикирди де айтады, бул жазыу да араблардың басып алыўларынан соң умыт болған. Совет дәўиринен бурын қырғызлардың өз жазыуы болмаған.

Қырғыз тили Октябрь революциясынан кейин үйрениў, изертлеў объекти болды. Оннан бурын В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Н.Ф.Катановлардың мийнетлеринде қырғыз тили, әдебиятына қатнаслы материаллар ғана берилген еди. Совет дәўиринде қырғыз тилиниң барлық тараўлары изертленип, академиялық грамматикасы жазылды. Тилши алымлардан К.К.Юдахин "Қырғызша-орысша сөзлиги" ушын СССР мәмлекетлик сыйлығын алған еди. К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев, Б.М.Орузбаева, К.К.Сартбаев, А.Турсунов, С.Қудайбергенов, И.Джакупов

т.б. қырғыз тилин ҳәр тәрәплеме изертлеўге өзлериниң үлкен үлеслерин қосты.

Алтайлар. Таўлы Алтай автономиялы областында жасайтуғын түркий халықларының бири - алтай халқы. Алтай халқын гейде Ойрот деп те атайды. Ойротлар монғол тиллес халықлардан саналады. XVII әсирде ойротлар күшейип, Жонғар мәмлекетин орнатқан гезде алтай халқы да сол мәмлекеттиң қурамына кирген. Олар өзлерин алтай кижиде деп те атайды. Алтай халқының саны 71 317 (жетпис бир мың үш жүз он жети) адам, олар түркий тиллердиң Шығыс Хунн тармағының қырғыз-қыпшақ топарына киреди, тилинде монғол тилинен кирген сөзлер көп.

Алтай тилиниң ески жазба естеликлери сақланбаған. Алтай тили Октябрь революциясынан бурын В.В.Радлов, Н.И.Ильминский, Н.Ф.Катанов, Макария т.б. алымлардың изертлеў объекти болды, ал совет дәўиринде Н.В.Дыренкова, Л.П.Потапов, Н.А.Баскаков, А.Т.Тыбыкова, Т.М.Тошакова, М.Ф.Саруева т.б. алтай тили бойынша үлкен изертлеў жумысларын жарыққа шығарды.

Басқа түркий халықлар.

Халаджлар. Халаджлар әйемги түркий қәўимлердиң бири, олар туўралы мағлыўматлар Махмуд Қашғарийдиң "Дийўан луғат-ит-түрк" шығармасында бар. Халаджлар ҳәзир Ийран мәмлекетиниң ортасында, Тегеран қаласына жақын қум зонасында жасайды. Олардың саны 20 000 (жигирма мың)дай, Ийрандағы әзербайжанлар ҳәм парсылар менен аралас жасайды. Тиллери изертленбеген, тек алымлардан Г.Дерфер, С.Дезджанлардың жыйнаған материаллары бойынша халаджлар туўралы пикир айтылып жүр, тили бойынша оғузлар топарына киреди.

Урумлар бурын олар Қырымда жасаған. 1778-жыллары Азов теңизиниң арқа тәрәпине көширилген. Ҳәзир урумлар Азовтың қубласында, қубла Украинада, т.б. жерлерде жасайды. 1980-жылғы санақ бойынша 60 000 (алпыс мың) ға жақын адам өзин урумман деп есаплайды. Урум тили қырым татарларының тилине жақын, түркий тиллердиң қыпшақ топарына киреди. Жазба естеликлери сақланбаған, өз жазыўы, жалпы әдебий тили жоқ, латын жазыўын қолланады, мектепте 7-классқа дейин оқытылады.

Боджнурулар. Олар Ийранның Хорасан үлкесинде жасайды, олардың турмысы туўралы айтарлықтай мағлыўматлар жоқ. Боджнурулар туўралы Г.Дерфер, С.Фаты, С.Чағатайлардың хабары ғана жәрияланған.

Долганлар. Долганларды бурын саха(якут)лардың қурамындағы тайпа деп қаралып жүрди, негизинде олар өз алдына бөлек халық. Долганлар ҳәзир Россияның Красноярск крайында, олардың саны 6 571 (алты мың бес жүз жетпис бир) адам, Саха(Якутияда) олардың саны 408 (төрт жүз сегиз) адам жасайды.

Қырымшақлар. Қырымда жасайды, 1989-жылғы есап-санақ бойынша жалпы саны 1 448 (бир мың төрт жүз қырық сегіз) адам. Ески жазба мәдениеті бар, жазыуы латын жазыуы, 1936-жылы кирилицаға өткен. XV-XVI ғасырларда жазылған "Ритуар Каффы" деген жазба естелигі сақланған.

Сораулар хәм тапсырмалар:

1. Қарлуқ топарына қайсы халықлар киреди?
2. Уйғыр-оғуз топарына қайсы халықлар киреди, олар қайсы үлкелерде жасайды?
3. Қырғызлар, алтайлар түркий халықлардың қай топарына киреди, олардың тарийхы қандай?
4. Түркийлерге киретуғын басқа қандай халықлар бар?

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962.
2. Қайдаров Ә., Оразов М. Түрkitаныўға кириспе. Алматы, 2004.
3. Қучқартаев И., Исаев Б. Түркий филологияға кириш. Тошкент, 1994.
4. Хәзирги заман уйғыр тили. Алматы, 1963, 1966.
5. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 1976.
6. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.
7. Баскаков Н.А. Алтайские языки. Москва, 1956.